

Masarykova univerzita

Filozofická fakulta

Historický ústav

Bc. Andrea Odehnalová

Měšťanka a dělnice v Brně v letech 1872-1914

Tisk a spolkový život pracujících žen

Magisterská diplomová práce

Vedoucí práce: doc. Mgr. Lukáš Fasora, Ph.D.

2011

*Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala
samostatně s využitím uvedených pramenů a literatury.*

.....

Na tomto místě bych ráda poděkovala vedoucímu mé práce doc. Mgr. Lukáši Fasarovi, Ph. D. za cenné připomínky a podněty.

Obsah

1 Úvod a cíle práce	6
2 Ženský měšťanský a dělnický tisk	
2.1. V českých zemích	10
2.2. V moravském zemském hlavním městě Brně	10
3 MĚŠŤANKA	
Zaměstnaná měšťanka 2. poloviny 19. století	
3. 1. Pracovní příležitosti	14
3.2. Platové ohodnocení a pracovní doba	14
3.3. Soukromá sféra aneb rodinný život	15
4 Měšťanské ženské spolky	
4. 1. V českých zemích	17
4. 2. V moravském zemském hlavním městě Brně	18
4. 2. 1. Frauenbund	20
4. 2. 2. Zemská jednota českých pracujících žen a dívek	22
4. 2. 3. Zweigverein Brünn der Vereinigung der arbeitenden Frauen	24
5 DĚLNICE	
Pracovní činnost a životní podmínky dělnice	29
5. 1. Dělnice v továrnách	29
5. 2. Dělnice v zemědělství	31
5. 3. Služka	32
5. 4. Platové ohodnocení a pracovní doba	34
5. 5. Soukromá sféra aneb rodinný život	36

6 Dělnické ženské spolky	40
6.1. Jednota dělnic vlnářského odboru	40
6. 2. Jednota žen a dívek v Brně	44
6.3. Jednota žen a dívek v Králově Poli	55
6. 4. Odborový spolek služebných děvčat	57
6. 5. Arbeiterinnen Bildungsverein a Freie politische Frauenorganisation	58
7 Závěr	63
8 Soupis pramenů a literatury	66
9 Obrazové přílohy	71

1 Úvod a cíle práce

Tzv. „dlouhé“ 19. století s sebou přineslo změny a jevy jako industrializaci, sekularizaci, liberalizaci, profesionalizaci apod., z nichž některé se dotkly téměř každé společenské vrstvy. Nejinak tomu bylo i u ženského hnutí, pro které má toto období nesporný význam a které prošlo rozsáhlým vývojem. Od nesporných počátků, kdy mělo hlavní úlohu několik odvážných, vzdělaných žen a jejich dobročinné a vzdělávací snahy, až po období před první světovou válkou, ve kterém vedly ženy už rozsáhlé, konkrétně (často politicky) zaměřené organizace, jejichž zástupkyně se setkávaly na mezinárodních konferencích se svými kolegyněmi z jiných zemí a které dosáhly ne nevýznamných výsledků ve zlepšení postavení ženy.

Ženské hnutí ovšem nebylo, i přes své společné snahy o zrovnoprávnění žen, organizací jednotnou. V českém prostředí tak lze ženské hnutí rozdělit na hnutí středních vrstev tedy občanské, pokrokové či měšťanské hnutí a hnutí dělnické a katolické.¹ V současné české historiografii se občanskému ženskému hnutí věnuje v posledních letech poměrně značná pozornost. Naproti tomu zatím není k dispozici monografie zabývající se komplexně postavením dělnické ženy v 19. století se všemi jejími specifiky a odlišnostmi. I když zmínky, týkající se v hlavní míře pracovního uplatnění dělnických žen, nacházíme i v publikacích věnujícím se v první řadě měšťanskému ženskému hnutí. Jsou to například práce Mileny Leaderové,² Marie L. Neudorflové,³ která dělnickému ženskému hnutí věnovala celou jednu kapitolu, Pavly Horské,⁴ či nově vydaná kolektivní monografie *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*.⁵ Portrét dělnice první poloviny 20. století podává Michaela Chládková,⁶ Blanka Soukupová se pak zabývá ženským dělnickým hnutím v Praze.⁷ Nápomocná mi byla i nová kniha Lukáše Fasory mapující situaci dělnictva v Brně a dalších

¹ Vycházím z obecně užívaného rozdělení. V německém jazykovém prostoru je typické označení *bürgerlich* a *proletarisch*, i když někteří historikové upřednostňují označení *sozialistisch* nebo *sozialdemokratisch* v závislosti na tom, která skupina dělnického ženského hnutí je zkoumána. Pro ženské hnutí katolické jsou charakteristické spíše konzervativnější snahy o zlepšení situace žen a zachování tradičního postavení ženy.

² Lenderová, Milena: *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*. Praha 1999.

³ Neudorflová, Marie L.: *České ženy v 19. století. Úsilí a sny, úspěchy i zklamání na cestě k emancipaci*. Praha 1999.

⁴ Horská, Pavla: *Naše prababičky feministky*. Praha 1999.

⁵ Lenderová, Milena: *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Praha 2009.

⁶ Chládková, Michaela: *Dělnice v malé textilní továrně. Příklad pletářky Marie z továrny bratří Vohryzků*. In: Fasora, Lukáš – Hanuš, Jiří – Malíř, Jiří – Vykoupil, Libor (eds.): *Člověk na Moravě v první polovině 20. století*. Brno 2006, s. 104-117.

⁷ Soukupová, Blanka: *Ženská otázka a české dělnictvo (Praha 1867-1881)*. In: J. Pešek. - V. Ledvinka (eds.): *Žena v dějinách Prahy. Sborník příspěvků z konference Archivu hl. m. Prahy a Nadace pro gender studies 1993*. Praha 1996, s. 253-262.

pěti moravských městech.⁸ Pro německé ženy jsem mimo jiné čerpala z práce německého historika Hans-Ulricha Wehlera *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*⁹ a z práce Gerharda A. Rittera a Klause Tenfelda *Arbeiter im Deutschen Kaiserreich*¹⁰ a dalších.

Jedním z důležitých rysů, který podtrhoval odlišnost měšťanského ženského hnutí od dělnic sociální demokracie, byl aspekt národní. Jednotlivé národy se svým historickým vývojem a prostředím značně lišily, a proto měla svá specifika i jednotlivá ženská hnutí. Existovaly tak značné rozdíly mezi ženským hnutím jednotných národních celků, jako byly Francie a Anglie a například hnutím v mnohonárodnostním Rakousku - Uhersku. Jak uvádí Lynn Abramsová „Češi považovali roli žen při výchově svých dětí v českém jazyce a k vlastenectví za nezbytnou součást boje proti poněmčování českých zemí...“¹¹

Tato magisterská diplomová práce si klade za cíl nastínit situaci emancipačního hnutí pracujících dělnických a měšťanských žen v Brně v 2. polovině 19. století na základě jejich spolkového života a tisku. Respektive od vzniku prvního spolku a vydání prvního ženského dobového tisku až do roku 1914. Vzhledem k dvojazyčnému charakteru moravského zemského hlavního města Brna se tato úvaha bude zabývat jak českými, tak německými dělnickými ženami a bude se snažit o komparaci rovněž s českým i německým měšťanským ženským hnutím. Vzhledem k možnostem a rozsahu této práce jsem se zaměřila z dělnických žen pouze na představitelky sociální demokracie, protože jak uvádí Jiří Malíř, patřilo Brno nejen mezi nejvýznamnější centra dělnického hnutí, ale i sociálně demokratické strany v Rakousku - Uhersku a „stalo se střediskem celého českého sociálně demokratického hnutí žen.“¹² Stranou tedy zůstávají národní socialistky a také katolické dělnice, jejichž činnost a názory byly ovlivněny odlišnými myšlenkami a postoji. I když měšťanka i dělnice pocházely z jiné společenské vrstvy, postavení pracujících žen měly do určité míry podobné. Obě měly ve srovnání s muži horší pracovní příležitosti i platové podmínky. Proto se jak dělnice, tak měšťanka snažily toto podřízené postavení změnit a zlepšit například zakládáním spolků a vydáváním tisku.

Různé sociální prostředí a názory tvořily ale i značnou odlišnost mezi těmito ženami. Sociální demokratky viděly konečné řešení mimo možnosti tehdejšího státního uspořádání a v konečném důsledku v revoluci. Tedy mnohem radikálněji než ženy měšťanské, které se

⁸ Fasora, Lukáš: *Dělník a měšťan. Vývoj jejich vzájemných vztahů na příkladu šesti moravských měst 1870-1914*. Brno 2010.

⁹ Wehler, Hans-Ulrich: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte. Dritter Band. Von der „Deutschen Doppelrevolution“ bis zum Beginn des Ersten Weltkrieges*. München 1995.

¹⁰ Ritter, Gerhard A. - Tenfelde, Klaus: *Arbeiter im Deutschen Kaiserreich 1871 bis 1914*. Bonn 1992.

¹¹ Abramsová, Lynn: *Zrození moderní ženy. Evropa 1789-1918*. Brno 2005, s. 231.

¹² Malíř, Jiří: *Od spolků k moderním politickým stranám. Vývoj politických stran na Moravě v letech 1848-1914*. Brno 1996, s. 174, 182.

ovšem také snažily prosadit rovnoprávnost ženy ve veřejném životě. Tyto postoje byly determinovány výchovou, rodinným zázemím i prostředím, ve kterém se tyto ženy pohybovaly. Ve zkoumaných pramenech a především tisku ale vystupuje jen malé procento konkrétních žen, jmenovitě jsou to především nejvýraznější postavy či vedoucí představitelky – vůdkyně ženského hnutí. O jejich názorech se toho díky jejich aktivitě dozvídáme poměrně hodně. Je ale otázkou, zda a do jaké míry byly tyto radikální názory sociálních demokratek blízké i největší skupině těchto pracujících žen – obyčejným socialistickým dělnicím. Z výše uvedeného vyplývají následující úvahy: Měly dělnické a měšťanské ženy skutečně převážně odlišné cíle anebo se jejich snahy v určitém směru setkávaly? Dokázaly spolupracovat anebo odlišná společenská úroveň hrála natolik významnou roli, že tyto ženy bránily v první řadě zájmy své společenské vrstvy? Byly prostředky, kterými se snažily zlepšovat své postavení jakožto pracujících žen u měšťanek a dělnic odlišné v závislosti na jejich společenském postavení anebo se v něčem podobaly?

Jako hlavní pramenný zdroj mi sloužil především *Fond policejního ředitelství B 26* v Moravském zemském archivu,¹³ který obsahoval seznam jednotlivých německých i českých ženských spolků a příslušné archivní materiály jako stanovy spolků, výroční zprávy, zprávy ze schůzí i z dalších činností organizovaných jednotlivými spolky. Zde se, i přes záznam v inventáři, k některým spolkům nedochovaly žádné archivní materiály. Archiv města Brna bohužel neobsahuje archivní prameny o spolkové činnosti zkoumaných dělnických a měšťanských pracujících žen. Stejně tak se nepodařilo pracovníkům Moravského zemského muzea, které opatruje archiv bývalého Muzea dělnického hnutí, najít informace ke zkoumaným spolkům, listům a osobám. Protože archivní pramenná základná není právě obsáhlá, stává se dobový tisk dělnických žen a to konkrétně sociálně demokratický *Ženský list* a *Žena* významným pramenným zdrojem. Jednotlivé ročníky byly přístupné v knihovně MZA, dále v Moravské zemské knihovně¹⁴ a ve Vědecké knihovně v Olomouci.¹⁵ Pro srovnání s občanským ženským dobovým tiskem a jeho obrazem dělnické ženy a dělnického hnutí jsem využila například *Ženský obzor* a *Ženskou revue*. Pro německé dělnické spolky jsem vycházela z internetového projektu Österreichische Nationalbibliothek *Ariadne. Frauen in Bewegung*, který dokumentuje rakouské ženské hnutí v letech 1848-1918. Obsahuje jak digitalizované archivní materiály k jednotlivým spolkům, tak ženské časopisy pro toto období,

¹³ Dále jen MZA.

¹⁴ Dále jen MZK.

¹⁵ Dále jen VKOL.

jako například Arbeiterinnen-Zeitung pro dělnické hnutí či další mapující činnost měšťanských pracujících žen.

K výše uvedeným otázkám se pokusí vyjádřit tato práce na základě zkoumaných archivních pramenů a dobového tisku. Další kapitola se bude zabývat stručnou charakteristikou úlohy tisku pro ženské emancipační hnutí a dále pracovním uplatněním ženy 2. polovině 19. století v měšťanském prostředí.

2 Ženský měšťanský a dělnický tisk

2.1. V českých zemích

Jedním z mocných nástrojů ženského hnutí byl tisk. Díky rozvoji tiskařství a dalších technických novinek, začaly být noviny a časopisy dostupné širší veřejnosti. Již od sedmdesátých let byly vydávány tzv. Ženské listy, pro které byl charakteristický spíše konzervativnější přístup k ženské otázce.¹⁶ Hlavně devadesátá léta znamenala rozmach ve vydávání ženských časopisů. Časopisy se v různé míře vyjadřovaly k aktuálním tématům, komentovaly ženské hnutí a společenské novinky v ostatních zemích, obsahovaly ale i literární ukázky a články ryze praktické jako například recepty, stříhy šatů apod. Nacházíme zde i různé inzeráty a reklamy na nejrůznější zboží, především kosmetiku, oděvy, potraviny, potřeby pro domácnost apod. Někdy byly uveřejňovány i ordinační hodiny jednotlivých lékařů. Čtenářky získávaly i doporučení k četbě „vhodné“ literatury, ať už pro měšťanskou nebo dělnickou ženu. Že se jednalo o ženské časopisy, neznamenovalo, že by se na jejich vydávání podílely výhradně ženy. Naopak, mužům často časopis patřil nebo byli autoři jednotlivých článků.

Ženské časopisy jsou také cenným zdrojem informací ohledně ženské spolkové činnosti. Nezřídka se stávalo, že redaktorka ženského časopisu byla zároveň členkou ženských spolků a často v nich měla odpovědnou funkci jako například předsedka, jednatelka, prezidentka apod. V ženských časopisech proto pravidelně nacházíme zprávy o spolkové činnosti, chystaných novinkách, akcích, schůzích apod. Mnohdy to jsou poměrně jasně mířené výzvy, aby se členky dostavily v co největším počtu, aby byly aktivnější a více se zajímaly o spolkovou činnost atd.

2.2. V moravském zemském hlavním městě Brně

S rozvojem ženského hnutí se začal vydávat samostatný ženský tisk i na Moravě. Je zajímavé, že první dělnický ženský časopis Ženský list. Časopis pracující třídy ženského pohlaví s mottem „I ženy žádají svou důstojnost lidskou“ začal vycházet právě v Brně roku 1892 s původním nákladem 1500-2000 exemplářů, který se později rozšířil až na 4000 výtisků. Ženy pracující v redakci svou jistě časově náročnou práci vykonávaly bezplatně, aby se co nejvíce snížily náklady na vydávání listu. I přes toto úsporné opatření nebyla finanční

¹⁶ Neudorflová: *České ženy*, s. 164-165.

situace listu právě jednoduchá a po neúspěšných pokusech o přestěhování redakce do Prahy či Vídně „*usnesla se brněnská organisace vypůjčiti 400 zl. od vydavatelstva časopisu „Rašple“*“,¹⁷ která tehdy byla aktivní, a zapravila nimi dluh v tiskárně vzešlý.“¹⁸ Redaktorky často uveřejňovaly výzvy, aby čtenářky nezapomínaly platit předplatné. Výjimečně pak uvedly jméno neplatící odběratelky a její dluh na stránkách listu. Sjezd sociálně-demokratické strany, který se konal v září 1900 v Českých Budějovicích, se usnesl na přemístění redakce Ženského listu, který měl být vedle dalšího tisku, prohlášen za oficiální časopis sociální demokracie. Po osmi letech se k 1. lednu 1901 nakonec skutečně redakce pod vedením významné představitelky dělnického hnutí Karly Máchové přesunula do Prahy, kde měly být lepší podmínky pro jeho vydávání a rozšiřování.

Snad právě díky tomuto přesunu cítily po čase brněnské ženy potřebu se znovu samostatně vyjadřovat k ženské otázce, a proto začal jako čtrnáctideník vycházet roku 1911 v Brně jiný dělnický ženský časopis s názvem Žena. List českých pracujících žen mezinárodního sociálně-demokratického smýšlení.¹⁹ Pražská redakce Ženského listu tím ovšem až tak nadšená nebyla, vydávání považovala za krok k nejednotě. Přesto byl nový časopis oficiálně uznán na sjezdu sociální demokracie v květnu 1911. Samy redaktorky napsaly o svých záměrech: „*List náš musí zůstat... listem chudých žen a dívek, a musí býti zrcadlem jejich života... List náš budiž tlumočnickem všech bolů i skromných žádostí našich... Nebudiž rozdílu mezi ženou spravující skromnou domácnost nebo ženou pracující v továrně, dívkou služebnou nebo krčící se za úřednickým stolcem... lopotící se na rolích a chlévech.*“²⁰ Redakce časopisu sídlila, stejně jako před tím u brněnského Ženského listu, v nově postaveném Dělnickém domě v Brně. Jako oslava založení tohoto nového listu se konala 25. června 1911 zahradní zábava, na které vystupoval i ženský odbor z nově vzniklé mezinárodní dělnické tělocvičné jednoty v Brně.²¹ Výtěžek z tomboly dostala redakce Ženy. Spolupráci českých a německých sociálně demokratických žen potvrzuje, že redakce časopisu Arbeiterinnen-Zeitung považovala Ženu za svůj sesterský časopis.

¹⁷ Je míněn časopis *Rašple. Humoristický časopis dělného lidu*, vycházející v Brně od roku 1889. Jistě i kvůli této pomoci můžeme najít v Ženském listu reklamu na další vycházející čísla *Rašple* i adresu, na které si čtenářky mohly objednat jeho předplatné.

¹⁸ *Soudružkám a soudruhům na rozloučenou*. Ženský list, 24. 12. 1900, r. VIII, č. 24, s. 185.

¹⁹ Od roku 1921 pak změnil svůj název na *Orgán komunistických žen*, r. 1922 pak *Týdeník komunistických žen*. O vývoji ženských časopisů v tomto období viz například studie Jany Burešové: *Tisk ženských spolků za první ČSR 1918-1938*. In: Marek, Pavel (ed.): *Tisk a politické strany*. Sborník referátů připravených pro nerealizovanou konferenci „Tisk, jeho místo a role v dějinách a současnosti politických stran na území českých zemí a Československa v letech 1860-2000.“ Olomouc 2001, s. 112-129.

²⁰ *Slovo úvodní*. Žena, 27. 4. 1911, r. I, č. 1, s. 2.

²¹ *Naše zábava*. Žena, 6. 7. 1911, r. I, č. 6, s. 7.

Významným brněnským listem reprezentujícím zájmy měšťanských žen se stala Ženská revue. List pro otázku ženskou, éthickou, kulturní a sociální vůbec, vydávaná Zdeňkou Wiedermannovou-Motyčkovou od roku 1905. Později i s přílohou Právo ženy a Učitelka, jejichž zájmům revue věnuje poměrně velkou pozornost.²² Zdeňka Wiedermannová-Motyčková v sobě spojila osobu šéfredaktorky, vedoucí postavy českého brněnského ženského spolkového života a zaměstnané (a později i vdané) ženy-učitelky.

Co se týče ženského německého tisku, německé ženy se v této oblasti orientovaly především na blízkou Vídeň a na rakouské země, kde vycházel dostatek německých ženských časopisů. Ty informovaly i o situaci žen na Moravě a především v Brně, ať už to byl Arbeiterinnen-Zeitung. Sozial demokratisches Organ für Frauen und Mädchen pro dělnické socialistické ženy anebo Dokumente der Frauen a Neues Frauenleben týkající se především zájmů žen měšťanských. Frauenleben obsahoval obdobně jako Ženská revue přílohu s názvem Staatsbeamtin, která se zaměřovala konkrétně na specifika spojená s povoláním státních úřednic v Rakousku-Uhersku. Mimo to vycházely i tzv. spolkové časopisy, neboli tisk, který uveřejňoval přímo konkrétní spolek. Jedním z těchto časopisů, který informoval i o životě brněnských žen byly i Mitteilungen der Vereinigung der arbeitenden Frauen. Tento list se později rozšířil a přeměnil na Österreichische Rundschau s podtitulem Neue Folge der Mitteilungen der arbeitenden Frauen a později Offizielles Organ der Vereinigung der arbeitenden Frauen, Wien, Brünn, Czernowitz, Graz, Salzburg, Troppau des Vereines und der Genossenschaft „Heim“ und des „Verein der Musiklehrerinnen in Wien“. Podtituly se střídaly v závislosti na spolcích, které byly součástí centrálního spolku.

Brněnské ženy do těchto listů často samy přispívaly a informovaly o situaci v moravské metropoli, a proto pravděpodobně nepovažovaly za nezbytné zakládat vlastní brněnský tisk.²³ Vzhledem k tomu, že finanční situace těchto listů nebyla vždy jednoduchá, jak bylo uvedeno výše a jak také vyplývá z častých výzev adresovaných čtenářkám, aby platily včas předplatné, je to vcelku pochopitelné. V praxi fungovalo to, že pokud čtenářka nevrátila číslo časopisu, které jí bylo doručeno na ukázkou, stávala se automaticky předplatitelkou. Na druhou stranu lze nalézt například v dělnickém *Ženském listu* zmínky o zprávách uveřejňovaných v časopise Arbeiterinnen Zeitung. Redakce čtenářky ale přímo vyzývala k zakoupení a četbě jiného dělnického listu: „*Soudružkám německé řeči znalým,*

²² Příloha Právo ženy se týkala především právního postavení žen v Rakousku - Uhersku všeobecně a řešení jejich problémů. Učitelka naproti tomu, jak vyplývá ze samotného názvu, věnovala svou pozornost situaci učitelské profese.

²³ Tento pravděpodobný závěr vyplývá z prozkoumaných dostupných archivních materiálů, kde není zmínka o ženském německém časopise vydávaném přímo v Brně. Zda takový, dnes možná již nedochovaný ženský časopis existoval, zůstává otázkou.

doporučujeme ku předplacení jediný denník sociálně - demokratické strany v Rakousku „Arbeiter – Zeitung vycházející ve Vídni.“²⁴

Jisté je, že ženský měšťanský i dělnický dobový tisk plnil nezastupitelnou úlohu při šíření myšlenek ženské emancipace a také informoval o situaci v zahraničí, kde ženské hnutí hlavně v západních zemích bylo rozvinutější než u nás, a kladl tak ženám na mysl cíle, kterých by se mohlo a také mělo dosáhnout i v monarchii.

²⁴ Ženský list, 9. 11. 1896, r. V., č. 21, s. 167.

3 MĚŠŤANKA

Zaměstnaná měšťanka 2. poloviny 19. století

3.1. Pracovní příležitosti

Tradiční role ženy doznala během tohoto období poměrně velkých změn. Do té doby se od ženy všech vrstev očekávalo, že se zhostí role „strážkyně rodinného krbu“, tedy manželky, matky a hospodyně, která jim byla určena od nepaměti. Podle příslušnosti ženy k určité vrstvě (šlechtické, měšťanské nebo nižší) se její role v některých ohledech lišila. Například šlechtična plnila především roli manželky a matky. Pro ženu středních vrstev byla rozhodující role hospodyně, i když i ta se v závislosti na technických novinkách proměnila. Žena z chudších vrstev pak především zastávala roli ženy pracující.²⁵

Za tradičního živitele měšťanské rodiny byl považován muž. Jakým jiným způsobem se mohly ženy pocházející z tohoto prostředí uživit, pokud se nemohly spoléhat na manžela či svou rodinu? Osmdesát procent žen se narodilo do nižšího společenského prostředí, kde ženy tradičně pracovaly jako dělnice v zemědělství anebo v průmyslu, nádenice, služky v domácnosti apod. Ženy středních vrstev mohly jako jedno z prvních kvalifikovaných a ekonomicky nezávislých povolání (vedle tradiční porodní báby) vykonávat profesi učitelky či vychovatelky v domácnosti. I to je jeden z důvodů, proč učitelky a jejich organizace patřily k nejaktivnějším mezi ženskými spolky.²⁶ Další možností pak bylo pracovat jako zdravotnice či státní úřednice. Na konci 19. století některé ženy získaly i vyšší vzdělání a mohly tak působit jako lékařky, i když to byly jen výjimečné případy. Jen malý zlomek žen se mohl uživit ve světě umění jako spisovatelky, redaktorky apod. Další samostatnou skupinou byly ženy ovdovělé, které, pokud disponovaly určitým kapitálem, mohly vystupovat poměrně samostatně a vyvíjet tak ekonomickou aktivitu.

3.2. Platové ohodnocení a pracovní doba

Žena byla prezentována jako „slabší pohlaví“, které se nemůže vyrovnat tomu mužskému. To se projevovalo zejména v platovém ohodnocení žen, které bylo za stejnou

²⁵ Více viz. Macháčová, Jana: *Žena v 19. století jako přívěsek?* In: Čadková, Kateřina - Lenderová, Milena – Stráníková, Jana (eds.): *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie: (sborník příspěvků z IV. pardubické bienále, 27. - 28. dubna 2006)*. Pardubice, 2006, s. 209-213.

²⁶ Toto tvrzení neplatí ale pouze v českých zemích, učitelky byly nejvíce aktivní v ženském hnutí i například v Německu.

práci tradičně nižší. Ženy byly omezovány i v možnostech přístupu do výše kvalifikovaných míst. A tak paradoxně během procesu profesionalizace „docházelo určitou dobu k vyloučení žen z povolání, ve kterých se mohly v éře amatérismu zásluhou domácího školení a vlastního talentu dobře uplatnit i slušně žít.“²⁷ Na tuto situaci reagovaly ženy usilovnou snahou o získání přístupu k vyššímu vzdělání, předstupeň tvořilo zakládání dívčích ústavů. I když ani to v některých případech nebylo dostatečnou zárukou ke zrovnoprávnění žen s muži. Stále totiž panoval rozšířený názor, že „gramotnost, rozšířená mezi městské a venkovské ženy, v sobě skrývala předpoklad pro ekonomickou nezávislost; domyšleno do důsledků, ohrožovala dominantní postavení mužů, narušovala strukturu rodiny a ve svých důsledcích i zaběhnutý sociální pořádek.“²⁸ Jinými slovy, aktivita žen a snaha o vzdělání ano, ale změna v zaběhnutém pořádku a konkurence pro mužská povolání ne. Proto některé konzervativnější snahy o lepší vzdělání žen byly odůvodňovány tím, že tak budou moci lépe plnit své poslání matky a lépe vychovávat své děti. O lepším vykonávání svého zaměstnání zde ale nepadla zmínka.

3.3. Soukromá sféra aneb rodinný život

Různé společenské a demografické vlivy měly za následek, že ženy postupně začaly opouštět privátní sféru a vstupovaly do sféry veřejné, která byla do té doby výhradně mužskou záležitostí.²⁹ Jedním ze spouštěcích faktorů byla průmyslová revoluce a s ní spojená industrializace, která proměnila charakter měst a s tím i život lidí. Další faktory byly poměrně prozaické. Ne všechny ženy si našly manžela, který by se o ně dovedl postarat, a tak buď zůstaly odkázány samy na sebe či na svou rodinu. Další ženy sice vdané byly, ale jeden příjem často nestačil na uživení rodiny (často mnohočetné), a proto se snažily svému manželovi pomoci a tím vylepšit ekonomickou situaci. Ani jedna z těchto situací nebyla pro ženu jednoduchá. V prvním případě byla svobodná příbuzná do určité míry z povinnosti trpěna, protože její pobyt rodině nepřinášel žádný finanční zisk a stala se tak „nechtěným přívěskem“, jak to vyplývá z následujícího výroku: „*v rodině si stojí dosti bezprávně, její síly se všestranně zužitkují, ale respektu postrádá, proti níž její provdaná sestra jest vždy*

²⁷ Vošahlíková, Pavla: *Kvalifikace, profesionalizace a tzv. ženská povolání v českých zemích*. In: Dějiny žen, s. 361.

²⁸ Lenderová, Milena: *Dívčí vzdělání v Čechách 19. století*. In: Bláhová, Kateřina – Petrbok, Václav (eds.): *Vzdělání a osvěta v české kultuře 19. století: sborník příspěvků z 24. symposia k problematice 19. století: Plzeň 4. - 6. března 2004*, s. 380-381.

²⁹ Mazohl – Wallnig, Brigitte: *Männliche Öffentlichkeit und weibliche Privatsphäre? Zur fragwürdigen Polarisierung bürgerlichen Lebenswelten*. In: Friedrich, Margret – Urbanitsch Peter (eds.): *Von Bürgern und ihren Frauen*. Wien 1996, s. 125-140.

v reprezentaci na prvním místě. Starší a svobodné ženy si všímá a kritizuje kdekdo, zvláště příbuzní.³⁰ Svou roli v postavení těchto neprovdaných žen hrál i demografický vývoj, který se projevoval ve zmenšování rodin.³¹ Ve srovnání se samostatně vydělečnými dělnicemi na tom nebyly tyto svobodné měšťanky bez vlastního majetku a možnosti pracovního uplatnění po finanční stránce o mnoho lépe. Navíc mohly o svém životě rozhodovat v mnohem menší míře než na společenském žebříčku níže postavené dělnice.³² V druhém případě úsilí o zlepšení finanční situace rodiny znamenalo pro vdanou ženu kromě namáhavé péče o domácnost práci navíc (často špatně placenou) v podobě poskytovaných služeb jako vaření, praní prádla, zašívání oblečení, nabízení ubytování apod. To, že se žena musela sama starat o domácnost a ještě přispívat ke zlepšení rodinného rozpočtu, znamenalo, že si rodina nemohla dovolit držet služebnou, která zastávala v domě právě tyto činnosti. Ukazovalo to na nižší společenský status domácnosti, kdy se tyto rodiny v hierarchii měšťanského prostředí ocitaly spíše na jeho okraji.

Vstup žen do světa placené práce významně ovlivnil i jejich osobní a rodinný život. Kromě toho, že žena musela plnit své pracovní povinnosti, zůstala jí také starost o rodinu. To byl jeden z argumentů, proč byl například některými podporován celibát učitelek a úřednic. Vykonávat dobře své povolání, ať už bylo jakékoli, a u toho se ještě dobře postarat o domácnost, nešlo podle mnohých spojit dohromady. Na druhou stranu se mnohé ženy nechtěly smířit s tím, že by si měly zvolit buď mezi možnostmi vykonávat povolání anebo mít rodinu. Tato nepříznivá situace vedla k tomu, že ženy stejného povolání začaly vytvářet organizace, které měly bojovat za zrovnoprávnění ženské a mužské práce a informovat okolí o tom, s jakými problémy a diskriminací se musí ženy potýkat.

³⁰ *Ženy neprovdané*. Ženský obzor, 1913, r. XII, č. 5, s. 128.

³¹ Machačová, Jana – Matějček Jiří: *Nástin sociálního vývoje v českých zemích 1781-1914*. Praha 2010, s. 437-438.

³² Nave-Herz, Rosemarie: *Die Geschichte der Frauenbewegung in Deutschland*. Hannover 1989, s. 34.

4 Měšťanské ženské spolky

4.1. V českých zemích

Jak už bylo uvedeno výše, ženské hnutí jednotlivých národů mělo své specifické rysy. Totéž platí o ženském hnutí v českých zemích, které byly součástí Habsburské monarchie. Lze říci, že se vedle sebe vytvářely dva proudy – český a německý, které zakládaly vlastní organizace, vyvíjely vlastní aktivitu a později vydávaly i vlastní literaturu a periodika. Pro 2. polovinu 19. století je charakteristický větší rozmach spolkového života,³³ což bylo dáno i tzv. říšským zákonem o spolčovacím právu z 15. 11. 1867.

Jednotlivé spolky se od sebe lišily svým charakterem i funkcí. Jako první vznikaly tzv. spolky dobročinné³⁴ a to z poměrně prozaického důvodu, do politických spolků byl totiž ženám vstup zakázán. Důvodů, proč ženy vstupovaly do těchto spolků, bylo jistě více, protože „členství v dobročinných a později vzdělávacích spolcích bylo prestižní záležitostí, patřilo k nepsaným povinnostem příslušnic středních měšťanských vrstev.“³⁵ Žena byla po dlouhou dobu viděna především v soukromé sféře, tedy především v domácnosti jako manželka, matka a hospodyně. Tuto trojí úlohu vystihuje poměrně přesně sousloví *Kinder – Küche - Kirche*. Spolkový život změnil tuto výlučnost v možnost ženy zapojit se jako samostatně myslící bytost do veřejného života, i když s omezenými možnostmi.

Jak postupně vzrůstal počet spolků, vznikaly i spolky s odlišnými dalšími cíly. Byly to například spolky pěvecké anebo výrobní, které se snažily podporovat ženy zřizováním různých odborných kurzů atd. Činnost spolků byla poměrně bohatá, kromě pravidelných spolkových schůzí, organizovaly ženy vzdělávací přednášky na nejrůznější témata, čajové dýchánky, taneční večírky, výstavy, ale také sbírky pro chudé apod. Součástí spolků byla často spolková knihovna a rozsáhlejší organizace zřizovaly i školy.

S rozšířením pracovního uplatnění žen a profesionalizací jednotlivých povolání vznikaly i spolky profesně orientované. Nejaktivnějšími se staly spolky učitelek, které se snažily o zrovnoprávnění svého postavení s mužskými kolegy především v platovém ohledu, a také o

³³ Ještě před počátky spolkové činnosti, se ženy scházely v tzv. salonech, jejichž kolébkou byla Francie a které se postupně šířily do dalších zemí Evropy. V českých zemích se týkaly především úzké vrstvy šlechtické třídy. Více viz. Lenderová: *K hříchu i k modlitbě*, s. 164-188. Většina žen se scházela hlavně v domácnostech, což jen korespondovalo s tím, že domácnost byla považována za tradiční ženskou doménu.

³⁴ Jednou z výrazných osobností těchto dobročinných snah byla Marie Riegrová, která se neúnavně zasazovala o zlepšení situace zejména dětí a dívčího vzdělávání. Více tamtéž, s. 31-32.

³⁵ Bahenská, Marie: *Spolupráce, nebo rivalita? Vztahy mezi ženskými spolky a jejich představitelkami v 40. - 70. letech 19. století*. In: Vojáček, Milan (ed.): *Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. poloviny 19. století*. Sborník příspěvků z konference uspořádané ve dnech 23. - 24. listopadu 2006 Národním archivem ve spolupráci s Archivem hlavního města Prahy, s. 31.

zrušení ponižujícího ustanovení celibátu, jak bylo uvedeno výše. Na konci 19. století ženy začaly usilovat i o vstup na politickou scénu, která do té doby byla určena výhradně mužům. Tím došlo k dalšímu rozšíření aktivit spolků. Snaha o získání volebního práva pro ženy se i přes veškerou jejich aktivitu v tomto směru ukázala za Habsburské monarchie jako neúspěšná. Paralelně s českými spolky vznikaly i jejich německé protějšky, které se orientovaly ale spíše na své rakouské či německé sousedy. To potvrzuje i to, že často vznikaly přímo jako jejich sesterské organizace.

4.2. V moravském zemském hlavním městě Brně

Za první centrum ženské emancipace lze označit hlavní město českých zemí Prahu, pozadu ale v ženské otázce postupně nezůstávala ani další města.³⁶ Výjimku netvořilo ani moravské zemské hlavní město Brno, i když zde existovala určitá specifika, tvořená především silným německým vlivem,³⁷ podporovaným blízkostí hlavního centra Vídně. Nejvýznamnějším českým měšťanským spolkem byl brněnský vzdělávací a výrobní spolek Vesna, původně založený roku 1870 jako pěvecký spolek, a její německý protějšek Frauen-Erwerbsverein.

Roli jazykové otázky v měšťanském hnutí lze ukázat například na výroční zprávě Vesny, která mluví o společném úkolu moravských spolků: „*spojiti náležitě hnutí národní se všemi otázkami ženského bytí. Žena budiž strážkyní českého ducha našich domácností... Ženy též chtějí přispět k rozvoji národnímu, jsouce si vědomy, jak mnoho již prospěla práce ženská u jiných národů, zvláště menších.*“³⁸ Ve výčtu zprávy moravských spolků sice nejsou uvedeny žádné spolky dělnické, ale Vesna organizovala večerní kurzy pro služky a dělnice, které například v roce 1897 navštěvovalo 375 žen. „*Stále se množící počet snaživých, pilných účastnic svědčí o potřebnosti a vhodnosti promyšlené, upřímné práce jejich, věnované chudému lidu českému.*“³⁹ O možnosti účastnit se tohoto kurzu informoval ale i ženský dělnický tisk a to bez jakéhokoli negativního akcentu. Bylo jasné, že tyto kurzy mohou jen

³⁶ Podrobný přehled českých ženských spolků severní Moravy podává ve své magisterské diplomové práci Hana Prymusová. Viz. Prymusová, Hana: *Emancipační hnutí českých žen na severní Moravě a ve Slezsku od konce 19. do poloviny 20. století*. Brno 2009. Diplomová práce Masarykovy univerzity.

³⁷ V roce 1880 se při sčítání lidu v Brně přihlásilo k české dorozumívací řeči asi 40 % obyvatel, němčinu pak jako dorozumívací řeč uvedlo celých 60 % obyvatel. Dřímál, Jaroslav – Peša, Václav: *Dějiny města Brna*. 2. svazek. Brno 1969, s. 28. Tento statistický údaj ovšem plně nemusel odpovídat skutečnosti, protože příslušníci německy mluvící elity mohli vykonávat nátlak na jim podřízené obyvatele. Viz. Fasora, Lukáš: *Svobodný občan ve svobodné obci? Občanská elita a obecní samospráva města Brna 1851-1914*. Brno 2007, s. 103.

³⁸ *Zpráva výroční ženského vzdělávacího a výrobního spolku Vesny v Brně od 1. ledna do 31. prosince 1897*. Brno 1898, s. 5.

³⁹ Tamtéž, s. 15.

pomoci rozšířit vzdělání dělnic a služek. Kurz probíhal o víkendu od sedmi hodin večer do půl deváté a byl na rozdíl od dalších akcí pořádaných Vesnou zdarma. Učitelky vyučovaly v pěti třídách prádla a šatům. Jako doplnění kurzů následovaly v neděli odpoledne ve dvoraně Vesniny školy v Augustinské ulici (dnešní Jaselské) přednášky týkající se zdravotnictví, vychovatelství a hospodářství. První přednášku pronesl ředitel školy František Mareš. Po přednáškách byla posluchačkám k dispozici ještě veřejná čítárna, kde si mohly zapůjčit knihy.⁴⁰ O dělnicích a služkách se mluví ve zprávě Vesny jako „o chudém lidu“ (což nebylo daleko od pravdy), čímž se odhaluje postoj, který členky tohoto spolku pocházející ze středních vrstev měly. Jednoduše řečeno, nebyla jim situace těchto žen lhostejná. Dá se z toho proto vyvodit, že tyto kurzy tvořily určitou zónu setkávání a kontaktů, které probíhaly mezi měšťanskými a dělnickými ženami.

*„Když však sociální poměry stále více se přirostřovaly a stroje světem zavládly, tu také žena ze svého duševního spánku se probouzejíc, na bídu sociální s lepším porozuměním počala nazírat, pro niž dříve její oko nejvýše soucitnou slzou se zarosilo, zároveň tížícího nabývajíc vědomí své malomocnosti, aby pomocné ruky přiložila, kde by toho bylo zapotřebí.“*⁴¹ Autorkou tohoto výroku je Miloslava Procházková, která přednášela na manifestační schůzi měšťanských žen v Brně. I když se jednalo o shromáždění měšťanek, z výroku je jasně patrné, že si tyto ženy uvědomovaly, jak industrializace ovlivnila životy mnohých žen. Určitou dobu ovšem trvalo, než přešly od pouhého soucitu k činům. Přesto si byly ženy vědomy svých omezených možností, které měly v boji o zlepšení postavení pracujících žen.

Dalším způsobem, jak se měšťanské ženy snažily pomáhat zlepšovat situaci dělnických žen, bylo zřizování jeslí pro pracující matky. Již roku 1872 vznikl spolek s příhodným názvem Krippenverein. Roku 1902, po třiceti letech jeho působení, fungovaly v Brně již dvoje jesle založené tímto spolkem v dělnických čtvrtích, aby dělnické matky nemusely své děti vodit daleko a mohly je během pracovní doby zanechat v odpovídajícím prostředí. Finanční situace této organizace ale nebyla právě nejlepší, a tak i přes vzrůstající potřebu (nedostatek míst pro všechny malé dělnické děti v Brně) nemohl tento spolek uvažovat o rozšíření své činnosti, tedy o založení dalších takových prospěšných zařízení.⁴²

⁴⁰ Dopis slavnému c. k. policejnímu ředitelství v Brně z 6. listopadu 1897. MZA, B 26 fond Policejního ředitelství, Ženský a vzdělávací spolek Vesna v Brně, kart. 2461, sg. 103, f. 102.

⁴¹ Procházková, Miloslava: *Kulturní význam ženy*. Lidové noviny, 2. 4. 1901, r. IX, č. 77, s. 1.

⁴² Herzfelder, Henriette: *Brünner Frauenvereine*. Neues Frauenleben, November 1902, r. 14, č. 11, s. 15. [online]. [cit. 2011-02-25]. Dostupné z: <<http://www.literature.at/viewer.alo?objid=10046&viewmode=fullscreen&rotate=&scale=3.33&page=15>>.

K nejvýznamnějším osobnostem brněnského českého ženského hnutí lze bezesporu zařadit Zdeňku Wiedermannovou-Motyčkovou, která se angažovala aktivně ve spolku Jednota učitelek moravských, který představoval typ profesního učitelského spolku. K úloze spolků všeobecně se vyjádřila takto: „*Zpěv, hudba, sentimentální filantropie jediné vyplňují namnoze dnes ještě celý program spolkový. Dnes však se musí ženské spolky postavit na docela jiné stanovisko, na stanovisko řešení otázek sociálních... Připomeňme si dále mravnostní poměry v továrnách. Kolik děvčat tam propadá mravní zkáze? Sem ať obrátí ženské spolky svůj hlavní zřetel, zde ať pracují neúměrně...*“⁴³ Z tohoto poměrně otevřeného vyjádření vyplývá, že i mezi jednotlivými ženskými spolky existovaly různé názory, jakým směrem by se měl ubírat spolkový život. Ženy často narážely i ve svých vlastních řadách na tradiční názory. Znovu je zde vidět, že se ženy ze středních vrstev snažily zajímat o postavení dělnic v továrnách, i když především z pohledu charitativního. Německý ženský učitelský spolek pak působil s názvem Verein der deutschen Lehrerinnen.⁴⁴ Měšťanské ženy však kromě učitelek sdružovaly i další pracující ženy a to české i německé, protože se snažily bojovat za lepší pracovní podmínky žen všeobecně.

4.2.1. Frauenbund

Roku 1900 vznikl spolek s názvem Frauenbund. Jeho činnost se zpočátku soustředila především na zlepšení pracovních možností žen měšťanských vrstev. Toho chtěl spolek dosáhnout zřízením vzdělávacích ústavů, jeho konečným cílem pak bylo zrovnoprávnění ženy ve veřejném životě.⁴⁵ Dne 5. června 1901 uspořádal Frauenbund veřejně přístupné shromáždění žen, kde hlavní slovo měla prezidentka tohoto spolku Henriette Hontschik. Společně s hlavní referentkou Leonore Sinaiberger se „*vyslovily proti oddělení měšťanských a dělnických žen, které jsou podporovány svými muži, naproti tomu ženy měšťanské mají největšího nepřítele ve svých vlastních kruzích - měšťanské muže.*“⁴⁶ Přátelský přístup Leonore Sinaiberger k socialistickým ženám dokládají i informace z listu Volksfreund, kde byly pravidelně uveřejňovány pozvánky na akce pořádané spolkem Frauenbund, na kterých

⁴³ Wiedermannová-Motyčková, Zdeňka: *O úkolech ženských spolků*. Ženská revue, září 1905, r. I., č. 9, s. 68.

⁴⁴ Více k postavení učitelek a jejich spolkům Odehnalová, Andrea: *České a německé ženské učitelské spolky v Brně v 2. polovině 19. století*. Brno 2009. Diplomová práce Masarykovy univerzity.

⁴⁵ *Zur Frauenbewegung*. Dokumente der Frauen, 1900, r. 2, č. 23, s. 667. [online]. [cit. 2011-02-28]. Dostupné z: <<http://www.literature.at/viewer.alo?objid=1307&viewmode=fullscreen&scale=3.33&rotate=&page=23>>.

⁴⁶ „Sie sprachen sich gegen die Scheidung der bürgerlichen Frauen von der proletarischen aus, die von ihren Männern unterstützt werden, wogegen die bürgerlichen Frauen die grössten Feinde unter den Männern ihrer Kreise haben.“ *Rechtswesen. Die Brünner Frauen*. Dokumente der Frauen, 15. Jänner 1901, r. 3, č. 20, s. 641. [online]. [cit. 2011-02-28]. Dostupné z: <<http://www.literature.at/viewer.alo?objid=1360&viewmode=fullscreen&rotate=&scale=3.33&page=19>>.

často referovala. Tedy i přes názorové rozdíly měšťanského a dělnického hnutí, si některé ženy uvědomovaly určitá pozitiva „těch druhých“. Jistě se ale tento výrok nedá paušalizovat. Stejně jako všichni dělničtí muži nepodporovali své ženy v jejich snahách, jistě ani nebyli všichni muži měšťanští zaujatí proti aktivitám měšťanek. Koneckonců na založení Frauenbundu se podíleli muži a ti se stali i členy prvního spolkového výboru.

V závěrečné petici, která měla čtyři body, požadovaly pak členky volební právo pro ženy, dále aby stát zajistil, že ženy budou mít stejné možnosti v přístupu ke vzdělání a aby byly rovny mužům ve státních službách i veřejných úřadech. Čtvrtý bod petice se týkal situace dělnic. Frauenbund v něm vyzýval ke zlepšení existujícího zákona na ochranu ženské a dětské práce a ustanovení inspektorek pro kontrolu pracovního prostředí a náplně dělnic. Tato petice ale nebyla jediná, o několik let později se spolku na základě dalších žádostí skutečně podařilo prosadit, aby i žena mohla zastávat místo ženské tovární inspektorky.⁴⁷ Není divu, že prvními ženskými inspektorkami v brněnských továrnách, se staly právě členky Frauenbundu.⁴⁸ Kromě toho se petice týkaly i zlepšení podmínek šestinedělek v továrnách, lepšího zdravotního pojištění pro dělnice apod. Frauenbund poslal také vyjádření na ministerstvo, ve kterém požadoval prodloužení mateřské dovolené a poukazyval na vysokou úmrtnost novorozeneckých dětí v Rakousku, která byla 29,9 %.⁴⁹

Snaha tohoto spolku o zřízení dalších jeslí dokládá, že v Brně byl nedostatek takových zařízení pro děti dělnic pracujících v továrnách. Tyto jesle tzv. Fabriksstillkrippen fungovaly přímo u továren a zjednodušily tak matkám starost o děti. Kromě toho zřídil Frauenbund i odbor právní ochrany pro nemajetné ženy a dívky,⁵⁰ kde mohly zdarma obdržet odbornou radu, pokud se dostaly do problémů týkajících se právních záležitostí. V jeho čele stála opět Leonore Sinaiberger. Tato sekce byla podporována i z řad brněnských advokátů. Frauenbund se postupně více zaměřoval na získání volebního práva pro ženy, jak dokládá i shromáždění, které uspořádaly členky v lednu 1906 v redutním sále. Bylo přítomno několik set žen a referovala i učitelka z Vídně, která prohlásila, že „*ženy mají nárok na volební právo, protože velká část z nich je pracujících stejně jako muži a tak by měly mít stejná práva jako oni.*“⁵¹

⁴⁷ Ženské inspektorky se postupně prosazovaly i v jiných oblastech, jako například ve školství. V Brně a zároveň i na celé Moravě se stala první školskou inspektorkou roku 1910 Eliška Kozlová.

⁴⁸ *Rundschau*. Neues Frauenleben, Mai 1904, r. 16, č. 5, s. 12. [online]. [cit. 2011-02-28]. Dostupné z: <<http://www.literature.at/viewer.alo?objid=10071&viewmode=fullscreen&scale=3.33&rotate=&page=12>>.

⁴⁹ *Der „Verein Frauenbund“ über die Reform der Arbeiterversicherung*. Volksfreund, 13. 7. 1905, r. XXV, č. 28, s. 5.

⁵⁰ Název Rechtsschutzorganisation für unbemittelte Frauen und Mädchen.

⁵¹ „...die heute zum grössten Teile erwerbstätig sind, und wie die Männer und daher Anrecht auf die gleichen rechte mit diesen haben.“ *Für das Frauenwahlrecht*. Volksfreund, 23. 1. 1906, r. XXVI, č. 7, s. 6.

Předsedkyně tohoto shromáždění byla opět Leonore Sinaiberger, která po přijaté rezoluci, uzavřela toto shromáždění.

4.2.2. Zemská jednota českých pracujících žen a dívek

Tento spolek s celým názvem Zemská jednota českých pracujících žen a dívek, sdružení výchovné, vzdělávací a podpůrné vznikl v roce 1906 a jeho ustavující valná hromada se konala 20. března. Už při této první schůzi vylepovaly členky v Brně plakáty, aby bylo okolí informováno o vzniku nového spolku. Členky si vytyčily za cíl „*soustavné pořádání přednášek nepolitických o vědě, umění, mravu, dějinách, jakož i kurzů rozpravných a debatních, čelících ku výchově, uvědomění a povznesení jednotlivých odborů ženské práce.*“⁵² Dále chtěly zprostředkovávat ženám informace o volných pracovních místech či službě a zřízením podpůrného fondu pomáhat členkám v nezaměstnanosti nebo v nemoci.⁵³ Spolek se chtěl zasadit i o zlepšení platové situace žen a to „dohodováním“ se zaměstnavateli. Je ovšem otázkou, jak tento záměr bylo možné provádět v reálném životě. K lepšímu vzdělávání mělo přispět i založení knihovny, čítárny a vlastního domu Jednoty. K tomu ovšem nikdy nedošlo, protože za poměrně krátkou dobu své existence (pouze 5 let) se členky scházely jen v pronajatých místnostech v hostincích, jak to bylo zvykem i u dalších ženských spolků. Další plánované činnosti byly spíše zábavního charakteru. Byl ovšem zdůrazněn i národní aspekt, kdy za spolkovou řeč byla zvolena pouze čeština a ve stanovách se objevil i bod týkající se posilování českého národního vědomí, jak už to ostatně říká i název spolku. Tento postoj samozřejmě tvoří podstatný rozdíl oproti dělnickým socialistickým ženám.

O pár dní později chtěl spolek zřídit i odbočku Zemské jednoty v Králově Poli. Tento návrh policejní ředitelství zavrhl pro nedostatky ve stanovách. I přes tento počáteční neúspěch se ovšem členky Jednoty poměrně aktivně zapojily do spolkové činnosti. První předsedkou se stala Františka Fanda Polanská později Kristínová. Jednota pořádala různé venkovní zábavy a přátelské večírky, jejichž součástí byla hudba, výstupy, písně, hry jako koulení kuželek o ceny, tombola apod.⁵⁴ Při špatném počasí se zábavy posouvaly na jiný den. Pokud byl součástí i tanec, musely si členky obstarat tzv. taneční licenci. Zvykem bylo opět

⁵² Stanovy Zemské jednoty českých pracujících žen a dívek. MZA, B 26 Zemská jednota českých pracujících žen, kart. 2517, sg. 595, f. 2.

⁵³ Podpůrný fond získával prostředky z členských příspěvků, darů i výtěžků ze zábav pořádaných pouze za tímto účelem. Je zajímavé, že příspěvky mohly začít být vypláceny, až se shromáždilo ve fondu 200 korun, přičemž tato částka byla nedotknutelná. Byly i přesně stanoveny podmínky, za kterých daná členka měla nárok na podporu, která mohla být vyplácena pouze po omezenou dobu. Předstírání nemoci za účelem zisku podpory vedlo k okamžitému vyloučení ze spolku a taková členka musela vrátit veškerý obnos, který dostala.

⁵⁴ Účelem tomboly ale nesměl být zisk, měla sloužit pouze k pobavení a vyhrát měl každý los.

vylepování plakátů. Dne 20. února 1907 pořádaly členky tzv. humoristický večírek, jehož výtěžek měl jít na podporu spolkové knihovny.⁵⁵ Některé akce pořádané Jednotou byly ovšem zdarma anebo bylo vstupné libovolné. Často se zábavné akce spojovaly s přednáškou, jako například koncert, po němž následovala přednáška o postupu ženy ve veřejném životě.

V březnu 1907 pořádaly členky opět tzv. josefskou zábavu spojenou s přednáškou „Žena dříve a nyní“, kterou přednesla literární učitelka Jandová z Husovic a ve které se zamýšlela nad ženou-otrokyní minulosti a „přešla na dobu nynější, ve které již ženy po krutém a dlouhém boji dokázali“⁵⁶ že to co mužové oni taky dokážou.“⁵⁷ Pokračovala další řečnice, která zmínila nutnost přednášek, kterými by se mohly vzdělávat i tovární dělnice a služebné. Z výroku vyplývá, že Zemská jednota se zaměřovala a sdružovala pracující ženy všech vrstev a povolání, tedy i dělnice. I přesto ale slovy úředníka policejního ředitelství: „*spolek tento nestojí v nižším spojení s dělníky v mzdovém hnutí se nalézajícími.*“⁵⁸ I přes snahu připojit k Zemské jednotě dělnice a služebné, tento spolek nadále zůstával primárně měšťanským a k dělnickému hnutí se nepřipojil. Jako poslední vystoupila na chůzi významná osobnost ženského brněnského hnutí a v té době již bývala učitelka Vesny Eliška Machová, která mluvila o tom, že i nenadaným chlapcům rodina poskytuje vzdělání na úkor finančního zatížení. Stejně pravidlo ovšem neplatí ani pro ty nejnadanější dívky, ze kterých tak vždy zůstávají pouze „domácí popelky.“

Po téměř dvou letech své činnosti pořádala Zemská jednota 26 výborových schůzí, 4 členské a jednu důvěrnou schůzi, kromě toho 2 poučné vycházky a 6 zábav. Stejně jako mezi dělnickými ženami probíhala diskuze o drahotě, i Zemská jednota věnovala celou jednu schůzi této problematice. I přesto patřila Jednota spíše k menším ženským organizacím v Brně. Malý počet členek vedl v dubnu 1911 k rozpuštění spolku, o čemž podala zprávu Fanda Kristínová i v inzerci Brněnských novin.⁵⁹ Členky se původně dohodly, že si jmění spolku rozdělí mezi sebe, ale pak převládl ušlechtilější názor, že jmění případně charitativním organizacím a to konkrétně brněnské Matici školské, Útulně ženské a organizaci Komenského ve Vídni. Na tom se shodly členky na poslední valné hromadě 2. dubna. Stojí za zmínku, že pouze o dva dny později obdrželo policejní ředitelství dopis od Františky Kučerové, která před tím podepsala protokol o rozejití spolku, že na mimořádné valné hromadě byl zvolen nový spolkový výbor (ve kterém je ona předsedkou) po odstoupení (ne tedy po rozpuštění)

⁵⁵ Tamtéž, f. 34.

⁵⁶ Pravopisná chyba je doslovným přepisem zprávy c. k. policejního úředníka o průběhu schůze.

⁵⁷ Tamtéž, f. 47.

⁵⁸ Tamtéž, f. 58.

⁵⁹ *Rozejití se spolku.* Brněnské noviny, 12. 4. 1911, č. 84, s. 8.

starého výboru. Ten ovšem nechce novému výboru vydat spolkový majetek a proto: „*žádám by předsedkyně Frant. Kristínová... vyzvána byla k odevzdání spolkového majetku celkového, ale zároveň byla poučena, že zadržování majetku spolkového jest činem naprosto protizákonným.*“⁶⁰ K dopisu byl připojen i seznam nového spolkového výboru, který byl kromě Františky Kučerové složen z úplně jiných členek než starý výbor. Jisté je, že nový výbor spolkový majetek nezískal, protože se dochovaly stvrzenky o předání daru Matici školské i Útulně ženské. O další činnosti spolku se již zkoumané archivní prameny nezmiňují. Otázkou zůstává, jaké názorové neshody způsobily rozkol, který vedl k tak podivnému ukončení spolku.

4.2.3. Zweigverein Brünn der Vereinigung der arbeitenden Frauen

Na konci roku 1907 vznikl tento spolek jako odnož již existujícího vídeňského spolku, který fungoval od roku 1901. Jeho sídlem bylo Brno, ale činnost se rozprostírala na celou Moravu. Další sesterské spolky vznikaly postupně v rakouských i českých zemích a to v Salzburgu, Grazu, Meranu, Těšíně, Moravské Ostravě i Opavě. I přestože název spolku mluví o pracujících ženách obecně, spolek se zaměřoval především na zájmy pracujících žen středního stavu neboli měšťanek. Ve Vídni byl vydáván od roku 1903 také list tohoto spolku s názvem *Mitteilungen der Vereinigung der arbeitenden Frauen*, který informoval o činnosti jednotlivých spolků i o vývoji ženského hnutí všeobecně. Tento list vycházel až do roku 1909, kdy se redakce rozhodla rozšířit více svou činnost vydáváním nového listu s názvem *Österreichische Frauen-Rundschau*, ve kterém informovaly o činnosti dalších spolků ale i například dělnických žen.

Ustavující valná hromada se konala 15. března 1908 v sále spolku *Mährisches Gewerbeverein*, jehož někteří členové byli přítomni a přislíbili podporu činnosti nového spolku. Kromě toho se valné hromady účastnila i zástupkyně vídeňské mateřské organizace, která vysvětlila, v čem spočívá její činnost. Členky se soustředily především na podporu pracujících žen zřizováním vzdělávacích kurzů a škol, zprostředkováváním pracovních míst, právním poradenstvím, zřizováním podpůrných fondů, ale i prázdninových domů, které sloužily k dovolené členek.⁶¹ Z toho vyplývá, že ke konci 19. století se již fenomén volného

⁶⁰ MZA, B 26 Zemská jednota českých pracujících žen, kart. 2517, sg. 595, f. 96.

⁶¹ V tomto ohledu spolky spolupracovaly, takže fungoval jeden prázdninový dům, kam jezdily ženy z Vídne, Grazu i Brna. Za příznivou cenu zde tak mohly strávit určitý čas. *Aus den Zweigvereinen. Brünn. Mitteilungen der Vereinigung der arbeitenden Frauen*, April 1908, r. 6, č. 52, s. 18. [online]. [cit. 2011-04-19]. Dostupné z: < <http://www.literature.at/viewer.alo?objid=14454&viewmode=fullscreen&rotate=&scale=3.33&page=1>>.

času stával postupně součástí života měšťanské vrstvy.⁶² Vídeňský spolek byl nadřazen ostatním a měl dohlížet i na činnost brněných žen, ty zase podávaly zprávy o své činnosti. Tento vztah vyjadřuje poměrně jasné prohlášení členek, že „*náš spolek se bude snažit dále dostát svým povinnostem a utvářet se dle smyslu mateřského spolku.*“⁶³ Kromě toho bylo na této schůzi přítomno i nemalé množství především svobodných dívek a mladých žen, které se tak mohly hned do spolku nechat zapsat. Vstupní poplatek byl tři koruny. Členky chtěly mimo jiné dosáhnout přístupu dívek do vzdělávacích zařízení určených pouze chlapcům. Dále chtěly pořádat diskusní večery, ale také ankety, aby se lépe podařilo zmapovat situaci pracujících žen. Těmto ženám chtěly pomáhat především v hospodářském ohledu a to zvýšením jejich platů, zavedením starobního pojištění apod.⁶⁴

Spolek se za pěkného počasí scházel při pravidelných týdenních schůzích každý čtvrtek pod brněnským Špilberkem v ulice Hohe Warte (dnešní Hlídka). První prezidentkou byla zvolena Anna Ruprich. Je zajímavé, že jako zaměstnání má uvedené manželka ředitele obchodní školy, ve které probíhaly výroční shromáždění i kurzy pořádané spolkem a byla tam i spolková knihovna. Místopředsedka Paula Spitz byla zase manželkou obchodníka. Zbytek výboru spolku už tvořily skutečně pracující a tedy neprovdané ženy. Pracovaly především jako bankovní, soukromé nebo tovární úřednice, knihovnice a prodavačky knih.⁶⁵ Přesto to neznamenal, že by vdané a tím i zajištěné ženy, jako byla prezidentka a více prezidentka, nepocítovaly potřebu zlepšit úděl pracujících žen, jejichž postavení bylo tradičně horší než mužské. Během prvního roku své činnosti měl spolek 76 členek.⁶⁶ Mimo to pořádaly ženy i další akce jako například přednášky (někdy spojené s hudbou) v sále Mährisches Gewerbevereines, výlety, snažily se pro své členky získávat snížené vstupné apod. Již na podzim pořádal spolek nejrozličnější kurzy (anglického, francouzského i českého jazyka, šicí, kadeřnický, kurz německé literatury později i stenografický), přičemž aby se zvýšil zájem o spolkovou činnost, rozhodl se výbor, že zápisné bude pouze do jazykového a kadeřnického kurzu jedna koruna. Při každé příležitosti apeloval spolkový výbor na své členky, aby dělaly

⁶² Jak uvádí Pavla Vošahlíková, ženy různého názorového smýšlení tedy i socialistky a měšťanky se shodovaly v tom, že volný čas byl často synonymem pro zahálku. Postupem se ale tyto názory měnily. Více viz. Vošahlíková, Pavla: *Zábava a rozptýlení českých žen v 19. a počátkem 20. století*. In: *Reflexe a sebereflexe ženy*, s. 341-352.

⁶³ „Unser Zweigverein wird gewiss bemüht sein, auch weiterhin seinen Verpflichtungen zu entsprechen und sich im Sinne des Muttervereines auszugestalten.“ *Aus den Vereinen. Vereinigung der arbeitenden Frauen, Brünn*. Österreichische Frauen-Rundschau, April 1910, r. 8, č. 72, s. 12. [online]. [cit. 2011-04-19]. Dostupné z: <<http://www.literature.at/viewer.alo?objid=14303&viewmode=fullscreen&rotate=&scale=3.33&page=1>>.

⁶⁴ *Statuten der Vereinigung der arbeitenden Frauen*. MZA, B 26 Zweigverein Brünn der Vereinigung der arbeitenden Frauen, kart. 2517, sg. 59, f. 2.

⁶⁵ Tamtéž, f. 14.

⁶⁶ *Spolkový výkaz pro rok 1908*. Tamtéž, f. 16.

spolku „reklamu“ a aby tak rostl počet jeho členek. V kanceláři spolku byly úřední hodiny, kam ženy hledající místo mohly přijít s žádostí. Například za rok 1908 činily příjmy spolku 1297 korun a výdaje byly 835 korun. Tento příjem byl umožněn díky darům.

Jednu z přednášek pořádných spolkem pronesl doktor Leo Haberfeld a týkala se hygieny na pracovišti. Zmínil, že v posledních letech do pracovního procesu míří další skupiny lidí, přičemž „*k těmto novým vrstvám, které vstupují do pracovního procesu, patří i duševně pracující žena, jejíž činnost se odehrává v často urážejícím prostředí, které tvoří nejprimitivnější požadavky.*“⁶⁷ Tedy pracovní podmínky měšťanských stejně jako dělnických žen nebyly často v souladu s poznatky tehdejší hygieny. Doktor Haberfeld požadoval čisté, dobře větrané a osvětlené místnosti, které mohou zabránit mnohým zdravotním problémům. K tomu všemu vyzdvihoval i důležitost správné výživy.

V roce 1910 se již počet členek spolku, který sídlil na Winterhollerově náměstí 3 (dnešní náměstí 28. října), zvedl na 218. Schůze se ale často konaly i v kavárně ve středu města, aby byly členkám dostupnější. Přesto výbor spolku nepovažoval toto číslo za uspokojivé. Některé členky totiž poté, co navštěvovaly a využívaly spolkové instituce a kurzy (jako členky měly totiž například vstup do kurzů zdarma), zase ze spolku vystoupily. Neboli jinak vyjádřeno, užitek ze spolkové činnosti ano, ale další aktivita již ne. Je zajímavé, že více navštěvované byly kurzy českého jazyka a naproti tomu kurz francouzštiny byl pro nedostatek zájemců zrušen. Tedy v tomto případě byla pro některé německé ženy důležitější praktická stránka věci a to, že díky znalosti českého jazyka měly více pracovních příležitostí. Celkový obraz odpovídal ale tomuto vyjádření, kdy členky komentovaly těžkosti při zprostředkovávání pracovních míst: „*...žadatelky neodpovídají stanoveným požadavkům. Obzvláště je to kvůli nedostatku jazykových znalostí a ovládnutí druhého zemského jazyka. Proto je spolkovému výboru více než s podivem, že jsou jazykové kurzy nabízené členkám tak málo navštěvované a to zvláště těmi členkami, které málo ovládají český anebo jiný jazyk. Mohly by si tím lehce doplnit znalosti, které jsou potřebné pro práci v kanceláři.*“⁶⁸

⁶⁷ „Zu diesen neuen, in den Arbeitsprozess eingreifenden Schichten, zählt auch die geistig arbeitende Frau, deren berufliche Tätigkeit sich leider nur oft in einem den primitivsten Anforderungen hohnsprechenden Milieu abspielt.“ *Aus den Zweigvereinen. Brünn.* Mitteilungen der Vereinigung der arbeitenden Frauen, Jänner 1909, r. 6, č. 59, s. 14. [online]. [cit. 2011-04-19]. Dostupné z: <<http://www.literature.at/viewer.alo?objid=14461&viewmode=fullscreen&rotate=&scale=3.33&page=1>>.

⁶⁸ „... die Offerentinnen den gestellten Anforderungen nicht nachkommen können. Insbesondere ist es der Mangel an sprachlichen Kenntnissen und der Mangel der Beherrschung der zweiten Landessprache. Mit umso größerer Verwunderung muss es der Ausschuss erfüllen, dass die den Mitglieder gebotenen Lehrkurse für fremde Sprache so wenig benützt werden, da insbesondere jenen, welche der böhmischen Sprache oder einer anderen Sprache auch nur ein wenig mächtig sind, mit Leichtigkeit jene Fülle von Wissen beigebracht werden kann, welche zur Verwendung im Kontor ausreicht.“ *Aus den Vereinen. Vereinigung der arbeitenden Frauen. Brünn.* Österreichische Frauen-Rundschau, November 1910, r. 8, č. 79, s. 12. [online]. [cit. 2011-04-22]. Dostupné z:

Postupně se v rámci Verein der arbeitenden Frauen vytvořila i sekce soukromých učitelek, jejichž zájmy se snažily členky prosazovat, což bylo v souladu s hlavním všeobecným zaměřením spolku na tzv. Privatangestellten. Učitelky se scházely se samostatně, ale dále spolupracovaly se spolkem. I ony se snažily svým členkám zprostředkovávat pracovní místa, například uveřejňováním inzerátů v tisku. Tato snaha byla poměrně úspěšná, protože často nabídka volných míst převyšovala poptávku. Tento odbor se formoval dle vzoru centrálního vídeňského spolku, kde rovněž působily různé sekce jednotlivých povolání. Soukromé učitelky chtěly získat větší jistotu zejména v platovém ohledu, kdy požadovaly pevně stanovený měsíční plat místo honoráře za každou hodinu. Další iniciativy se týkaly nemocenského i starobního pojištění apod.

Nové členky se snažil Verein der arbeitenden Frauen nalákat zvýhodněným vstupným do lázní, na kluziště a na tělocvik. Z toho vyplývá, že sportovní aktivity se v tomto období již stávaly součástí života měšťanských žen. Jak uvádí Lucie Swierczeková, manuálně pracující ženy tedy dělnice, by „asi ve svém denním programu marně hledaly čas, kdy by se věnovaly sportu či tělesnému cvičení.“⁶⁹ I přes tyto výhody spolkového života se nadále setkáváme s výzvami na větší aktivitu a účast členek na spolkové činnosti.

Vedle těchto měšťanských spolků pracujících žen se dále se v Brně formovaly spolky náboženské⁷⁰ jako například Sdružení katolických žen a dívek nebo Katholische Frauenorganisation, či St. Josef Frauen – Verein, které patřily k nejdéle působícím ženským organizacím.⁷¹ Další spolky byly podpůrné a sociální jako již zmiňovaná Moravská ústřední útulna v Brně a Minerva, Verein für Unterstützung armer deutscher Schulkinder, či zdravotní Spolek odborných ošetřovatelek Salvatoria a Patriotisches Landes-Frauenhilfsverein von Rothem Kreuz, který měl spolky rozesté po celé Moravě. Tyto příklady samozřejmě představují pouze reprezentativní výběr spolků, protože nestojí v centru zájmu této práce. Celkový seznam je k dispozici ve Fondu policejního ředitelství v MZA.

<<http://www.literature.at/viewer.alo?objid=14309&viewmode=fullscreen&rotate=&scale=3.33&page=1>>.

⁶⁹ Swierczeková, Lucie: „*Chceme u žen něžnost ducha, něžnost v zjevu, ale chceme u nich vidět také silného ducha a zdravé silné tělo*“ aneb *Žena – sportovkyně po roce 1850 do vzniku Československa*. In: *Reflexe a sebereflexe žena*, s. 244.

⁷⁰ Katolickým ženským hnutím a spolky na Moravě se zabývá historička Jana Burešová, viz. například její práci *Proměny společenského postavení českých žen v první polovině 20. století*. Olomouc 2001, s. 212-273.

⁷¹ Hlavní činností náboženských spolků bylo především podporování chudých, ať už jejich navštěvováním anebo vzděláváním, i když samozřejmě to vždy bylo spojeno také s náboženskou a duchovní pomocí. Tak například St. Josef Frauen – Verein, který působil v Brně již od roku 1849, organizoval obdobně jako měšťanské ženské spolky večerní školu pro chudé dívky, které se roku 1901 zúčastnilo 100 dívek. Kurz měl dvě části, jednak byly dívky vyučovány ručním pracím, ale také katolickému náboženství a to přímo od katechety. *Der 53. Jahresbericht des St. Josef Frauen – Vereines in Brünn*. MZA, B26 St. Josef Frauen - Verein, kart. 2444, sg. 15, f. 50.

Mimo jiné je z výše uvedených příkladů vidět, že dělnické ženy měly specifické postavení, protože pro členky měšťanských spolků představovaly mimo jiné „chudý lid“ a „děvčata v továrnách“. Neboli jinak řečeno, ty potřebné, o které se je třeba starat. I když v některých situacích měly měšťanky pocit, že dělnice mají od svých mužů větší podporu než ony. Pro pochopení snah dělnic o zlepšení svého pracovního postavení je potřeba krátce nastínit, jaké byly pracovní možnosti žen nižších vrstev, tedy dělnic, nádenic a služek. Jaká byla specifika těchto povolání? V jakém pracovaly tyto ženy prostředí a jak byly platově ohodnoceny? Jakým vývojem prošla jejich situace během 2. poloviny 19. století? Odpovědi se pokusí nastínit další kapitola.

5 DĚLNICE

Pracovní činnost a životní podmínky dělnice

Dělnická žena svůj život prožívala v dost odlišném prostředí od ženy měšťanské. I když asi první představa při pojmu dělnice, vyvolá menší či rozsáhlejší tovární halu, dělnice nepracovaly pouze v průmyslu, ale také například na venkově v zemědělství. Další samostatnou skupinu se specifickými rysy pak tvořily služky v domácnostech, o které dělnické (ale i měšťanské) ženské hnutí jevílo nemalý zájem a které řadilo mezi pracující ženy, jejichž situace nebyla právě snadná. Ženské hnutí se snažilo služky organizovat a pomáhat jim zlepšovat jejich pracovní podmínky. Služky se také stávaly členkami těchto spolků. Proto jsou zařazeny v tomto oddílu o dělnických pracujících ženách. Z toho jasně vyplývá, že dělnictvo a v tomto případě dělnické ženy netvořily jednotnou skupinu, ale že mezi jednotlivými typy existovaly určité rozdíly, které se projevovaly v odlišné pracovní náplni, pracovním prostředí atd.

5.1. Dělnice v továrnách

S postupující průmyslovou revolucí se začal zvyšovat i počet žen proudících do měst a pracujících v továrnách. „Zatímco služebná splývala s tradičním prostředím městského života, nezávislá dělnice z továren byla naopak všude vidět. 'Dívky z továren'... začaly reprezentovat typickou ženu pracující mimo domácnost.“⁷² Největší počet žen pracoval v textilním průmyslu. V Rakousku to byla více než polovina žen, v českých zemích pak asi 60%. To platilo i pro moravské zemské hlavní město Brno, kde bylo textilnictví tradičním průmyslovým odvětvím. Důvodem bylo, jak uvádí Jan Janák, že textilní výroba se „stala průmyslovým odvětvím, v němž byla téměř zcela zlikvidována drobná výroba a nahrazena tovární velkovýrobou.“⁷³ Z textilnictví to pak bylo v Brně především vlnářství, které největší rozmach prožilo v 60. letech 19. století.⁷⁴ Ne nadarmo bylo Brno nazýváno „moravským Manchesterem“. Dalšími odvětvími, kde ženy pracovaly, bylo oděvnictví, papírenský průmysl a potravinářství.

Postoj mužů k ženské práci v továrnách nebyl vždy příznivý. Převažovaly dva argumenty proti ženské práci: za prvé práce v továrnách ztěžovala a často přímo

⁷² Abramsová: *Zrození moderní ženy*, s. 179-180.

⁷³ Janák, Jan: *Hospodářský rozmach Moravy 1740-1918*. Brno 1999, s. 87.

⁷⁴ Tamtéž s. 94-95.

znemožňovala ženě plnit dobře úlohu matky, manželky a hospodyně v domácnosti a za druhé se tím žena stávala konkurentem pro muže, kterému tak brala pracovní příležitosti. „Žena takto v poslušnosti a sebezapírání vychovávaná stala se přes vůli svou konkurentkou svého muže... Můžeme i říci, že žena namnoze stala se i postrachem muži, chtěl-li tento rázněji proti utiskování svému vystoupiti; neboť tento muž nikdy nebyl jist, nenahradí-li jeho místo žena za podmínek ještě horších.“⁷⁵ Ženy totiž často byly ochotné pracovat i za nižší platové ohodnocení, důležité pro ně v první řadě bylo, že práci získaly. Přesto ale většina továrních dělnic byla mladá, svobodná a jako takové se ocitaly v dělnické hierarchii na nejnižších místech.⁷⁶ Další kategorii dělnic pak tvořily ženy ovdovělé anebo rozvedené, ty které ztratily předchozí místo (například službu) či majetek. Věkový průměr žen v továrnách byl 26,3 roků, u mužů naproti tomu o více než pět let více. „Až do věku 25 let bylo procentové zastoupení žen vyšší než u mužů...Ve věkovém rozpětí 14-20 let bylo 40% všech dělnic.“⁷⁷

Vdané ženy většinou zůstávaly doma a do práce v továrně se vracely, jen pokud to vyžadoval rodinný rozpočet (v případě početnější rodiny, nedostatečného či sezónního výdělku anebo práce neschopnosti nemocného manžela). Dalším způsobem, jak mohly přispět ke zlepšení finanční situace, bylo přivydělávání si prací v domácnosti, podobně jako to prováděly chudší měšťanské ženy - šitím, praním prádla apod. Nemusely tím řešit dilema, zda upřednostnit rodinu či práci.⁷⁸ Na druhou stranu zde byla nejistota pravidelných výdělků a dostatečných příjmů za odvedenou práci. Proto šly některé vdané ženy raději zpátky do továren. Navíc nemusely platit za topení, osvětlení a v případě nemoci mohly čerpat podporu z nemocenské pokladny. Důvody pro zaměstnávání žen, vycházely ale i ze strany zaměstnavatelů, „ženské pracovní síly jsou nejen mnohem levnější, ale pro některé výrobní odvětví svou šikovností a čistotou přímo nepostradatelné... Navíc zaměstnavatelé oceňují přítomnost vdaných dělnic i v morálním ohledu, protože mají dobrý vliv na dívky a i muži si v jejich přítomnosti dovolí méně.“⁷⁹ Kromě zmíněného byly vdané ženy, především pokud

⁷⁵ Všeminská, M.: *Žena a její úkol*. Ženský list, 10. 9. 1894, r. III, č. 17, s. 129.

⁷⁶ Wehler: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, s. 147.

⁷⁷ Englová, Jana: *Sociologické aspekty zaměstnávání žen v průmyslové výrobě v 2. polovině 19. století*. In: Machačová, Jana- Matějčec, Jiří (eds.): *Studie k sociálním dějinám 19. století/8*. Kutná Hora – Opava – Praha 1998, s. 85.

⁷⁸ Beier, Rosemarie: *Textilarbeiterinnen 19. und 20. Jahrhundert*. In: von Dülmen, Andrea (ed.): *Frauen. Ein historisches Lesebuch*. München 1988, s. 162-163.

⁷⁹ „Weibliche Arbeitskräfte sind nun nicht nur viel billiger, sondern auch für viel Produktionsarten durch ihre größere Geschicklichkeit und Sauberkeit geradezu unentbehrlich... Die Arbeitgeber die Anwesenheit verheirateter Frauen in moralischer Hinsicht für sehr schätzenswert halten, weil dieselben auf die Mädchen einen günstigen Einfluss ausüben und die Männer sich in ihrer Gegenwart weniger Freiheiten erlauben.“ *Die Fabrikarbeit der Frauen aus „Sozialer Rundschau“*. Arbeiterinnen Zeitung, 1. 11. 1900, r. IX, č. 21, s. 5. [online]. [cit. 2011-03-03]. Dostupné z: <<http://www.literature.at/viewer.alo?objid=13691&viewmode=fullscreen&rotate=&scale=2.5&page=5>>.

měly rodinu, více fixované a usazené na jednom místě a proto existovala menší pravděpodobnost než u svobodných dívek, že by často střídaly pracovní místa. Riziko nezaměstnanosti zůstávalo pro většinu vdaných i svobodných dělnic i nadále.

5.2. Dělnice v zemědělství

Podle rakouské *Österreichische Statistik* pracovalo roku 1880 z 10 000 žen téměř polovina (4520) jako dělnice v zemědělství, na druhém místě ale již s mnohem menším počtem (1409) se umístily služky v domácnosti. Dělnice v průmyslu, řemesle a hornictví pak až na místě čtvrtém s počtem 973 žen.⁸⁰ Z těchto statistik vyplývá, že nejvíce žen pracovalo v zemědělství na venkově, tedy v prostředí, do kterého nejpomaleji pronikaly nové vlivy ve společenském řádu. Žena mohla být do zemědělství najímána na neurčitou dobu, ale i například na sezónní práci anebo jako nádenice. Práce nádenice nabízela nejméně jistot, protože i když více putovali za prací především svobodní muži, často se musely stěhovat i ženy a celé rodiny s dětmi. Příčiny této nádenické práce byly poměrně prosté: především v zemědělství bylo opakovaně potřeba nekvalifikované ruční práce a na druhou stranu tito pracující, muži i ženy, neměli příliš příležitostí si svou kvalifikaci zvýšit.⁸¹ V zemědělství pracovaly ale i samostatné výdělečné ženy (dle *Österreichische Statistik* tvořila tato skupina dokonce třetí místo s počtem 1 363), „avšak většinou na tak malých hospodářstvích, že jejich postavení se co do vynaložené práce a výdělku mnoho nelišilo od námezdních pracovnic.“⁸²

O tom, jak vypadala práce dělnic v zemědělství v německém prostředí, referovala Marie Wagnerová na sjezdu Bundu Německých ženských spolků v Gdaňsku: „*Poddanství ženy trvá na venkově skoro nezměněně dál. Zvyk bít ženu není ani pro sedláka ani pro nádeníka ničím zvláštním. Dělnice je od muže nebo od otce hospodářsky naprosto odvislá. Tak př. mzda za ženské členy rodiny nevyplácí se jím samým, nýbrž otci; a není proto divu, že utíkají-li služebná děvčata z dědin do města. I dcery bohatých sedláků chodívají do města proti vůli rodičů sloužit, protože tam jsou neodvislejší, vykonávají lehčí práce a dostanou peníze do ruky.*“⁸³ Zde je tedy uveden jeden z důvodů, proč byl takový příliv mladých dívek do měst za prací, jak o tom bude pojednáno níže. Touha po svobodě a po větší finanční nezávislosti je hnala do cizího prostředí. Z tohoto důvodu jsem zde v krátkosti zmínila dělnici

⁸⁰ Převzato z Lenderová: *K hříchu*, s. 256.

⁸¹ Macháčová Jana - Matějčiček, Jirí: *Chudé (dolní) vrstvy společnosti českých zemí v 19. století. Sociální pozice a vzory chování*. In: Studie k sociálním dějinám, s. 200.

⁸² Horská: *Prababičky*, s. 77.

⁸³ *O zemědělských dělnicích v Německu*. Ženská revue, srpen 1905, r. I, č. 2., s. 61.

v zemědělství, přestože vzhledem k prostorové orientaci na venkov, leží mimo hlavní zájem této práce týkající se městského brněnského prostředí.

5.3. Služka

Zatímco dříve vykonávali služebnou práci i muži, došlo během 19. století k feminizaci tohoto povolání. Dívky pracovaly jako služky nebo pomocnice v domácnosti u více či méně zámožných rodin, přičemž právě přítomnost služky, určovala společenský status té dané měšťanské rodiny. Právní postavení služebnictva vymezoval tzv. čelední řád, který se vztahoval na Moravě na Brno a Olomouc. Služky vlastnily čelední knížky,⁸⁴ které měly platnost po celé 19. století a byly zrušeny až za první republiky.⁸⁵ Tato knížka byla pro služku důležitá, protože pokud chtěla změnit zaměstnání, musela se tímto dokumentem prokázat. Zaměstnavatelé si toho byli vědomi, jak ukazuje následující příklad služky Františky Holbové, která sloužila u hostinského Reinera v Brně na Celním kolišti: „*Postavení její bylo velmi špatné, zejména v době poslední... Služce trefila se služba lepší, a poněvadž si s p. Reinerem žádnou výpověď nevyjednala, žádala jej o pracovní knížku. Tento pán, snad z té pohnutky, aby Holbovou déle ve službě udržel, tvrdil, že knížku nemůže najít.*“⁸⁶ Hostinský služku nakonec obvinil, že mu knížku chtěla ukrást a do záležitosti se musela vložit policie. Dalším využitím této knížky bylo, že se jí služka musela prokázat, pokud se například chtěla zapsat do některých kurzů pořádanými ženskými spolky pro další vzdělávání děvčat jako bylo šití, žehlení apod.

Dívky ale nezůstávaly ve službě pouze ve své rodné vesnici či městečku. Pokud nemohly najít práci, vyjížděly naopak za lepšími pracovními příležitostmi do okolních větších měst. Dá se proto říci, že povolání služebných umožňovalo mladé ženě vstup do městského průmyslového prostředí. Ritter a Tenfelde uvádějí, že v německých oblastech tak téměř šedesát procent služebných pocházelo z venkova, téměř třicet procent pak z jiného převážně menšího města v okolí.⁸⁷ Pracovní náplň jednotlivých služebných se lišila v závislosti na společenském postavení rodiny. Zatímco v lépe situovaných domácnostech plnila služka i

⁸⁴ Ta obsahovala osobní informace jako jméno a věk, ale i údaje o fyzickém vzhledu a hodnocení předchozí služby.

⁸⁵ Machková Prajzová, Naďa: *Služka. Příklad Marie Stejskalové*. In: Fasora, Lukáš – Hanuš, Jiří – Malíř, Jiří (eds.): *Člověk na Moravě 19. století*. Brno 2008, s. 270-281.

⁸⁶ *Slasti služek*. *Ženský list*, 13. 7. 1896, r. V, č. 13, s. 108.

⁸⁷ Ritter, Gerhard A. - Tenfelde, Klaus: *Arbeiter*, s. 208.

reprezentační úlohu, v ostatních případech se především starala o chod domu. Některé služby nebydlely v domácnostech, ale pouze docházely plnit různé úkoly.⁸⁸

Příchod do cizího města s sebou nesl mnohá rizika, kdy nezkušené a důvěřivé dívky, které se poprvé v životě ocitly bez rodiny, jistoty a zázemí, často skončily v pochybných podnicích, nevěstincích apod. Nejčastějším cílem mladých služek z jižní Moravy se stávala kromě Brna i Vídeň. A rozhodně jich například ve Vídni nepracoval malý počet. „*Loňského roku bylo 13 000 služek ve Vídni v zimě bez míst, z nichž největší procento byly služby české, neboť odcházení českých dívek do Vídně na službu je u nás pořád ještě módou, my bychom řekli nešvarem a zhoubou, poněvadž velká část jich tam mizí v bahně prostitučním, nebo vrací se s nákazou tělesnou, aby šířila otravu v národě dál.*“⁸⁹ Na pomoc českým služkám ve Vídni byl dokonce od 1. ledna 1909 zřízen Odbor pro služebná děvčata, který fungoval při Českém spolku pro opatrování služek ve Vídni. Tento odbor zadarmo našel a doporučil mladým služebným ověřené pracovní místo. Jedinou podmínkou bylo, aby daná dívka v dopise se žádostí o místo poslala navíc i jednu poštovní známku. Postupně se situace ve Vídni zhoršovala a zaměstnavatelé začali kvůli národnostním otázkám české služby bojkotovat. Nalézt pro tyto dívky místo bylo tak ještě mnohem obtížnější.

V Brně působily za podobným účelem několik organizací. Česká Ústřední útulna ženská⁹⁰ na Měšťanské ulici za dívky uveřejňovala nabídky pracovních míst v novinách například tohoto znění: „*Několik děvčat přímo z venkova čeká v ústř. útulně ženské na službu...Těž dívky s dalšími službami. Zručná vyšívačka a žehlička doporoučí se dámám.*“⁹¹ Německý „Mägdeheim“, zřízený spolkem Deutscher Frauenverein, poskytoval podobně jako česká Útulna dívkám také stravu a ubytování za malý poplatek anebo za práci, kterou vykonávaly pro tuto organizaci až do té doby, než se jim podařilo nastoupit do služby. Dívky tak například žehlily, praly, pletly, zašívaly anebo hlídaly opuštěné děti a sirotky, kteří byli také ubytováni v budově této organizace. Kromě toho Útulna pořádala pro dívky z venkova měsíční kurz, který jim měl dopomoci se prakticky zlepšit v domácích pracích.⁹² Z těchto snah je vidět, že si ženy angažující se ve spolcích jasně uvědomovaly situaci děvčat, které proudily z venkova do měst naprosto nepřipravené, bez praktických zkušeností s vedením

⁸⁸ Fasora: *Svobodný občan*, s. 96-98.

⁸⁹ *Otázka českých služek ve Vídni*. Ženská revue, červenec - srpen 1909, r. IV, s. 166.

⁹⁰ Byla založena roku 1899 k počtu nadcházejících 70. narozenin Karoliny Světlé, která se jich ale již nedožila. Její úmrtí tento plán moravských žen jen uspíšilo. Na počátku se Útulna starala o necelých třicet dívek a dětí, roku 1905 jich bylo už sto. I když dostávala Útulna na některé děti příspěvky od státu a samotná organizace se snažila všemi dostupnými prostředky zlepšovat svou finanční situaci (nabízela ubytování chovankám dívčích ústavů anebo ženám na cestách, prodávala své výrobky apod.), přesto se stále potýkala s finančními problémy.

⁹¹ Lidové noviny, 14. 2. 1901, r. IX, s. 6. Inzeráty se ale týkaly nejen dívek z venkova, ale i např. žen vzdělaných jako byly industriální učitelky, pěstounky nebo absolventky obchodní školy.

⁹² Stejskalová, Marie: *Útulna ženská v Brně*. Ženský obzor, listopad 1907, r. VI, č. 7-8, s. 124-125.

domácnosti, které byly však nezbytné pro získání místa, a také bez dostatečných finančních prostředků, které by jim pokryly počáteční výdaje.

5.4. Platové ohodnocení a pracovní doba

Obecně se dá říci, že dělnické ženy byly (stejně jako ženy měšťanské) platově hodnoceny hůře než jejich mužští kolegové. Průmyslová revoluce změnila podobu pracovního procesu a „podstatným, možná dokonce nejdůležitějším základem průmyslové revoluce bylo využívání nejlevnější pracovní síly a tou byla v první řadě práce žen a dětí.“⁹³ To byl také důvod, proč se staly ženy společně s dětmi vyhledávanou pracovní silou. Jednoduše řečeno, šetřily svým zaměstnavatelům peníze, a to ne nevýznamným způsobem. Že tato situace vyvolávala nelibost u jejich mužských protějšků, kterým tak braly práci, není žádný div. V konečném důsledku totiž nízké mzdy dělnic snižovaly mzdy i samotným dělníkům.

Jednou ze stinných stránek povolání služebných bylo, že jejich zaměstnankyně mohla poměrně beztrestně z tohoto povolání vytvořit „novodobé otroctví“. Děvčata totiž neměla stanovenou pevnou pracovní dobu, musela být své paní a ostatním členům rodiny k dispozici takřka pořád. „*Služky jsou rovněž tak vykořisťovány a utiskovány jako ostatní dělnice... Ale dělnice, tyto přece jen, když přijdou z práce domů jsou svoje – kdežto služka jest „pánů“ celý čas – ve dne v noci. Ona musí časně vstáti, aby vše připravila, až „panstvo“ ze spánku procitne, pak musí pro něj vařiti, ne-li to tak jiné práce konati.*“⁹⁴ Volné neděle závisely zcela na libovůli domácích, což v praxi znamenalo, že většina služek měla minimum osobního volna. Jak je uvedeno v článku dále, mohly si služebné vzít i dovolenou, ale příliš zvykem to nebývalo. Přece jen služčinu práci musel někdo vykonávat místo ní, což pro zaměstnavatele znamenalo komplikaci, a vždy tu mohla být další nezaměstnaná dívka připravená ke službě. Co se týče platového ohodnocení, to kromě finanční odměny mohlo zahrnovat i stravu a ošacení.

Na druhou stranu se tato situace nedá paušalizovat, jistě se našly zaměstnankyně, které se ke svým služebným chovaly slušně a nedělaly z nich „novodobé otrokyně“. Reálný počet ovšem na základě pramenné základny odhadovat nelze. Většina těchto jevů (ať už dobrých, či špatných) zůstala totiž skryta za zdmi měšťanských domů. Přece jen strach ze ztráty místa u služebných převažoval. A reálná šance na zlepšení poměrů nebyla příliš velká. I přesto se především v ženském tisku pravidelně objevovaly zprávy o špatném zacházení se

⁹³ Bocková, Gisela: *Ženy v evropských dějinách. Od středověku do současnosti*. Praha 2007, s. 134.

⁹⁴ *Ku postavení služek*. Ženský list 21. 5. 1884, r. III., č. 10, s. 75.

služkami a o jejich platové situaci. Jeden příklad se týká události, která se odehrála u Amalie Wiedermerkové na Údolní ulici v Brně: „*Jelikož měla zmíněná holka služné, které na veškeré potřeby nestačilo, proto byla nucena chodit v domácnosti bosa. Jednoho dne zarazila si sklo do nohy... Slíbila jí, že na ni asi čtyři dny, než se pozdraví, posečká. Když však dotyčná děva se již třetího dne zpět navrátila, měla již místo obsazené a vzorná paní tato bez všelikého výkazu aneb jakékoli náhrady propustila ji ze služby.*“⁹⁵ Dívka tuto situaci nenechala jen tak, obrátila se na doporučení redakce Ženského listu na živnostenský úřad, který ji ale pouze poradil, ať poprosí paní o milost. I když tento případ skončil šťastněji (služka dostala 5 zlatých náhrady, ale místo již zpět ne), jistě nebyl ojedinělý. Pokud šlo o tisk socialistický, byly tyto události použity jako důkazy o útlaku ze strany měšťanských vrstev. Na druhou stranu se o nich často zmiňoval i tisk měšťanský, z čehož vyplývá, že k nim opravdu docházelo v nemalé míře.

Ani dělnice v zemědělství neměly v platovém ohledu jednoduchou situaci. Často se stávalo, že dostávaly svůj plat až na konci roku. Z hlediska zaměstnavatelů bylo nejvýhodnější, pracovně co nejvíce využít najaté dělníky a příští rok si pak opatřit nové a „čerstvé síly“.⁹⁶ I časová zátěž dělnic v zemědělství byla poměrně značná. Zvlášť pokud pracovaly u dobytka anebo během žní, neplatila pro ně například volná neděle stejně jako pro služby.

I když byla postupně v továrnách uzákoněna jedenáctihodinová pracovní doba, realita často vypadala poněkud jinak. Přispívaly k tomu ale mnohdy i samy dělnice, které „vyhledávaly možnost pracovat déle a zaměstnavatele k obcházení předpisů nutily.“⁹⁷ Tím vznikal začarovaný kruh. Na jednu stranu si ženy přály zlepšení pracovních a platových podmínek, na druhou stranu je ale jejich nelehká životní situace nutila k tomu, aby tento nespravedlivý systém vykořisťování podporovaly jako v následujícím příkladu v Brně: „*V továrně Jindřicha Kafky pracují hašplířky vzdor napominání ostatního dělnictva ráno před šestou a i za poledne.*“⁹⁸ Redakce se ovšem ve stejném smyslu vyjádřila i o mužských pracovnících této továrny a pohrozila, že pokud se situace nezmění, v příštím vydání zmíní tyto pracovníky konkrétními jmény. Z toho je vidět, že autorky Ženského listu zastupovaly uvědomělou část dělnických žen, které se snažily bojovat za lepší podmínky. Většina žen pracujících v továrnách pak ty, které se prostě snažily vydělat co největší množství peněz, aby mohly uspokojit všechny své základní potřeby. Okamžité a reálné řešení jejich situace pro

⁹⁵ *Slasti služek*. Ženský list, 6. 8. 1894 Brno, r. III, č. 15, s. 117.

⁹⁶ Machačová - Matějček: *Chudé (dolní) vrstvy*, s. 221.

⁹⁷ Fasora: *Dělník a měšťan*, s. 75.

⁹⁸ *Dopisy z Brna do Brna*. Ženský list, 11. 3. 1985 Brno, r. IV, č. 5, s. 36.

většinu z nich bylo v nedohlednu a tyto ženy a často celé jejich rodiny byly závislé na tom, zda domů přinesly peníze. Někdy to fungovalo tak, že si ženy (především ty pracující v textilním průmyslu) práci nosily s sebou domů.⁹⁹ Ke zlepšení situace nepřispívalo ani zdražování cen. Například podle úřední statistiky města Brna z roku 1910 se cena masa v uplynulých jedenácti letech zdražila v rozmezí od 35 až po 98 procent.¹⁰⁰ Přitom platy dělnic jistě nerostly úměrně se zdražováním cen jednotlivých potravin a dalších výrobků. Tyto poměry logicky vedly k nespokojenosti dělnictva a v extrémních případech až ke stávkám, kterých se účastnily i ženy.

Mnohé dělnice pracovaly na směny, což často znamenalo noční práci, která s sebou nesla mnohá další rizika, například v mravním ohledu. Další zátěž představovalo prostředí, ve kterém musely tyto ženy pracovat. Vzhledem k tomu, že nejmladším dělnicím bylo často 14 i méně let, přestože živnostenský soud stanovoval dolní hranici 14 let, a byly to vlastně ještě napůl děti, byla pro ně jednotvárná a tvrdá práce v továrně neúměrnou zátěží. Aby se na tyto nezletilé dělníky nepřišlo, fungovalo to často tak, že se tyto děti před zraky inspektorů jednoduše schovaly. Další faktor tvořilo často zaprášené a i jinak nehygienické prostředí.¹⁰¹ To se pak logicky podepisovalo na jejich zdravotním stavu. Přesto ale stabilní příjem za práci v továrnách byl jeden z důvodů, proč muži i ženy proudili z venkova do měst a proč pro ně práce v průmyslu představovala větší jistotu než například práce nádenická. Rozdíl existoval i mezi soukromými a státními továrnami, které více dbaly na „své“ předpisy týkající se ženské práce.¹⁰²

5.5. Soukromá sféra aneb rodinný život

Dlouhá pracovní doba a vyčerpání dělnic významnou měrou ovlivňovaly i jejich domácnost a rodinný život. Přestože převažovaly hlavně dělnice svobodné, jak již bylo uvedeno výše, vyskytovalo se mezi nimi i podstatné procento dělnic vdaných. Ty pak podléhaly trojí zátěži: pracovní, hospodyňské a mateřské. Vzhledem k tomu, že v práci trávily až polovinu dne a v některých případech i déle, času na starost o rodinu jim příliš nezbývalo. Zvláště pokud bylo v rodině více dětí, bylo to pro ženu opravdu náročné. Navíc to pro rodinu

⁹⁹ *Brněnským vyšivačkám a nopírkám na uváženou*. Žena, 15. 2. 1912, r. II, č. 4, s. 6.

¹⁰⁰ *Drahotní poměry v Brně*. Rovnost, 26. 8. 1910, r. XXVI., č. 231, s. 1.

¹⁰¹ *Die Lage der Arbeiterinnen in Textilbranche*. Arbeiterinnen – Zeitung, 5. 2. 1892 Vídeň, r. 1, č. 3, s. 2. [online]. [cit. 2011-02-21]. Dostupné z:

<<http://www.literature.at/viewer.alo?objid=13479&viewmode=fullscreen&scale=3.33&rotate=&page=2>>.

¹⁰² Lenderová: *Žena v českých zemích*, s. 405-406.

často znamenalo, že jim finanční prostředky sotva vystačily.¹⁰³ Proto se ženy, jak jen to bylo možné, vracely opět do práce. I za cenu toho, že pro novorozeně byla nejlepší výživa mateřským mlékem a zvyšovalo se tím riziko kojenecké úmrtnosti, která rozhodně nebyla zanedbatelná.

Za nepřítomnosti matky hlídala nejmladší děti buď babička anebo starší sourozenci. Pokud nebyla průchodná tato možnost, mohly si ženy najmout opatrovnici, což ale znamenalo jen další finanční výdaje navíc. V některých případech si braly ženy s sebou malé děti do práce anebo mohly využít jesle. I tak ale situace pro matky s novorozenými dětmi v továrnách nebyla nijak zvlášť příznivá. Například v textilní továrně na výrobu sukna v Brně, bylo matek 15 % dělnic, které porodily celkem 83 dětí, z toho ale pouze 19 dětí, tedy necelých 23 % přežilo kojenecký věk.¹⁰⁴ I když je snad tento případ extrémní, jistě nebyly podobné události v menší míře výjimkou. Ženské spolky se snažily osvětovou činností - přednáškami nebo články v časopisech - vzdělávat dělnické ženy v tom, jak správným způsobem vychovávat a pečovat o své děti, ať už z hlediska správné výživy apod. „*Výživa nepřiměřená jest jednou z hlavních příčin nemocí a úmrtnosti dítek... Výživa dítek dělnických jest nejbídnější při vzdálenosti matky od kojence, a tu jest stravou kojenci výživa umělá, ve velkých městech špatné mléko zvířecí, cumlíky a rozmočená houska, které způsobují choroby zažívadel, úst a sliznice.*“¹⁰⁵ Autorky přitom argumentovaly často pomocí nejnovějších lékařských poznatků. Vzhledem k tomu, ale jak velké procento žen se iniciativně zajímalo o snahy ženského hnutí, což v praxi znamenalo, že se většina žen spolkové činnosti nezúčastnila, nebyl to jistě úkol snadný, i když se to týkalo zájmů dětí a ne ženské emancipace. Nad tímto poměrně laxním přístupem žen ke svým spolubojovnicím za zlepšení současného stavu, se vzhledem k dlouhé pracovní době i fyzické náročnosti jejich práce, není co divit.

V 19. století se díky zlepšujícím se životním podmínkám a efektivitě práce objevuje nový fenomén - fenomén volného času. Jakým způsobem se dotkl života dělnického obyvatelstva a v našem případě dělnických žen? Z výše uvedeného vyplývá, že v poměrně malém množství ve srovnání například s měšťanskými ženami bez zaměstnání. Vzhledem k tomu, jak velkou část dne dělnické ženy i služky trávily prací, zbylo jim na osobní volno

¹⁰³ Ritter, Gerhard A. - Tenfelde, Klaus: *Arbeiter*, s. 641-642. V extrémních případech, kdy finanční situace rodiny byla opravdu obtížná a rodina byla ve stavu nouze, pak úmrtnost nejmladšího dítěte, pokud jich v rodině bylo více, mohla pro rodinu znamenat spíše ulehčení. I když smutek ze ztráty potomka se samozřejmě nedal potlačit.

¹⁰⁴ Englová: *Sociologické aspekty*, s. 88.

¹⁰⁵ Máchová, Karla: *Úmrtnost chudých dětí*. Ženský list, 26. 7. 1897, r. VI, č. 14, s. 107. Karla Máchová na tuto problematiku upozorňovala opakovaně, zabývala se i všeobecně otázkami výchovy dětí, vycházela z didaktických názorů Jeana Jacquese Rousseaua a byla častou přispěvatelkou Ženského listu. To byl jistě jeden z důvodů, proč se později, když se list přesunul do Prahy, stala jeho šéfredaktorkou.

nejen minimum času, ale i finančních prostředků. Horší situace byla u dělnických žen vdaných, které většinu času, který netrávily v zaměstnání, věnovaly pak péči o rodinu a domácnost. I když dělnické ženy měly volno v neděli a byly tak na tom oproti služkám lépe. Na druhou stranu to znamená, že by neměly služby volný čas vůbec žádný. To dokládá stesk žen působících v ženském hnutí, že kdyby se služby angažovaly tak, jako to dělají při tanečních zábavách, mohla by se jejich situace zlepšit mnohem dříve. Dělnické ženy se mohly zúčastnit různých zábav, které byly inzerovány v ženských i mužských časopisech, jako například masopustního Věnečku, pořádaného spolkem pro podporu výstavby Dělnického domu v Brně v lednovou neděli (opět využití jediného volného dne dělníků) roku 1897.¹⁰⁶

Oproti dělnicím v továrnách byly služebné z drtivé většiny svobodné a tím se do určité míry lišilo i jejich pracovní zatížení. Lze říci, že u služebných se veřejná a soukromá sféra částečně prolínala, vzhledem k tomu, že většinou bydlely u svých zaměstnavatelů, kterým tak byly k dispozici téměř 24 hodin denně. Svou službu považovaly služby za předstupeň manželství a tak i jejich pracovní činnost měla pouze přechodný charakter, byla omezena jen na určitou dobu. Většina služebných byla do třiceti let. Pro muže manželství znamenalo založení vlastního hospodářství nebo živnosti, pro ženu vlastní domácnost. Služba tak umožnila dívce naučit se mnohé dovednosti, které pak využila při vedení své vlastní domácnosti. Některé služby se vracely do svého rodného města či vesnice, jiné začaly pracovat v průmyslu či jiném odvětví.¹⁰⁷

Rodinný život souvisí i s bytovou situací, která ho může ovlivňovat pozitivně anebo negativně. Pro dělnické rodiny platil, zjednodušeně řečeno, spíše druhý případ. Jak už bylo uvedeno výše, musely se dělnické rodiny často potýkat s nedostačujícími finančními příjmy a ty pak nutně ovlivňovaly i jejich bytovou situaci. Pro rodiny dělníků byla typická značná fluktuace, kdy se rodiny stěhovaly, pokud už si nemohly dovolit platit nájem anebo pokud se jim naskytla příležitost k levnějšímu bydlení.¹⁰⁸ I přes tuto mobilitu vznikaly v Brně typické dělnické čtvrti a ulice. V tomto prostředí se pak logicky odehrávaly mnohé sociální kontakty této společenské třídy. Neznamenalo to ovšem, že by nebylo možné si byty pronajmout vůbec. Například roku 1907 bylo v Brně k dispozici více než tisíc volných nájemních bytů, ale za cenu, kterou si dělníci a ostatní, kteří měli podobné příjmy, nemohli dovolit.¹⁰⁹ Nedostávaly se tedy především byty levné, po nichž byla ale největší poptávka.

¹⁰⁶ Ženský list, 11. 1. 1897, r. VI, č. 1, s. 7. Věneček začínal v šest hodin večer a vstupné bylo 30 krejcarů v předprodeji a 50 krejcarů na místě.

¹⁰⁷ Schulz, Günter: *Die Angestellten seit dem 19. Jahrhundert*. München 2000, s. 24.

¹⁰⁸ Wehler: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, s. 785-786.

¹⁰⁹ *Schafft billige Wohnungen* Volksfreund, 1. 3. 1907, r. XXVII, č. 18, s. 5.

Ze sčítání lidu z roku 1900 vyplývá, že bytové poměry ve městech nepatřily kvůli stálému přílivu lidí z venkova, kteří si mohli platit pouze to nejlevnější bydlení, k právě nejlepšímu. Mezi nejhorší příklady bylo zařazeno právě Brno. Mnohé rodiny tak často musely bydlet v neutěšených poměrech, kdy požadavek samostatné ložnice, obývacího pokoje a kuchyně se jevil jako nedostižitelný. V jedné malé místnosti se často tísnilo mnoho lidí. Zpráva uvádí, že byly nalezeny byty, kde bydlelo dohromady až dvanáct lidí, ale k dispozici byly pouze dvě postele.¹¹⁰ Dalším problémem byly nevyhovující hygienické podmínky, ať už to byly vlhké stěny, nedostatek sanitárních zařízení anebo chybějící kanalizace.¹¹¹ Když se tato bytová situace přičetla k často nezdravému prostředí, ve kterém musely dělnice pracovat přes den anebo v noci v továrnách, lze z toho odvodit, že se prakticky celý den mohly pohybovat v prostředí, které mohlo mít (a také často mělo) negativní vliv na jejich zdraví.

Na druhou stranu to, že tito lidé, ať už jako celé rodiny nebo jednotlivci, museli žít v tak těsné blízkosti, znamenalo, že osobní a soukromý prostor byl do určité míry stírán. Tyto nedostačující bytové prostory pak v běžném životě způsobovaly, že lidé nejen věděli mnohé o životě svých sousedů, ale že se snažili svůj čas trávit na jiných místech mimo domov. Muži v hospodách či hostincích, děti si hrály venku na ulicích a ženy se setkávaly při svých pracovních povinnostech. Ulice se tak stala častým místem sociálních kontaktů.¹¹²

Stručně načrtnutá situace, ve které se nacházely dělnické ženy v 2. polovině 19. století, ať už z hlediska jejich pracovních podmínek, platového ohodnocení i pracovní doby, ukázala, že situace těchto žen nebyla jednoduchá. Pokud byly vdané a měly děti, nastupovala jim po pracovní době „druhá směna“ v podobě péče o rodinu a domácnost, a tak byly tyto ženy často v neustálém kolotoči povinností. Mnohdy byla na jejich příjmu závislá celá rodina, a proto se stávaly jediným živitelem rodiny. Tyto a další důvody daly vzniknout ženským organizacím a spolkům, které se snažily upozorňovat na tuto situaci a v co největší možné míře ji zlepšovat. Další kapitola této práce se bude zabývat činností nejprve českých a pak německých dělnických spolků, které se zajímaly o postavení pracujících žen.

¹¹⁰ *Zür Brünner Wohnungsnot*. Volksfreund, 1. 11. 1907, r. XXVII., č. 88, s. 4.

¹¹¹ Více viz. Fasora: *Dělník a měšťan*, s. 77 - 91.

¹¹² Schmidt, Jürgen: *Begrenzte Spielräume. Eine Beziehungsgeschichte von Arbeiterschaft und Bürgertum am Beispiel Erfurts 1870 bis 1914*. Göttingen 2005, s. 107-109.

6 Ženské dělnické spolky

„Společným údělem ženy a dělníka jest poroba.“¹¹³

August Bebel

Moderní vynálezy a technické inovace urychlily rozvoj průmyslové výroby, ve které tak pracovalo postupně stále více lidí a tedy i žen. Situace žen pracujících, ať už v průmyslu anebo jinde, však nebyla jednoduchá, a proto začalo být ženám jasné, že je potřeba upozorňovat na tyto problémy veřejnost a různými způsoby se snažit podmínky pracujících žen zlepšit. Ženy si byly vědomy svých omezených možností finančních i jiných. Že se jejich snahy nesetkaly vždy s porozuměním okolí natož s úspěchem, je ale neodradilo od pokračování ve své činnosti. Jedním z impulzů pro socialistické ženy bylo dílo Augusta Bebela *Žena a socialismus*, ze kterého pochází uvedený citát a ve kterém pojednává o odvěkém útlaku žen a zamýšlí se i nad postavením socialistické ženy a její budoucností.

6.1. Jednota dělnic vlnářského odboru

Prvním ze ženských dělnických spolků byla Jednota dělnic vlnářského odboru, která vznikla roku 1888 a která sdružovala ve svých řadách textilní české i německé dělnice.¹¹⁴ To jen koresponduje s tím, že v Brně vlnářství patřilo k tradičním průmyslovým odvětvím. Jednota organizovala pravidelné měsíční schůze s přednáškami, které se konaly v různých hostincích a o kterých informoval *Ženský list*. Od července 1894 se pak spolek scházel v pronajaté místnosti na ulici Cejl. Kromě toho pořádaly ženy například přednášky, přátelské večírky, taneční zábavy apod. Členky Jednoty se například 12. srpna 1894 účastnily výletu pořádaného dělníky pro děti do Králova Pole. Děti šlo přes jeden tisíc, některé měly na sobě i kroje a Jednota dělnic pro ně připravila drobné dárky. Pak se konaly německé a české přednášky, děti zpívaly „Píseň práce“ a další. Z pohledu některých účastníků tento výlet, ale neprobíhal až tak idylicky: „*Při dětském výletě, pořádaném v Králově Poli, byly dívky podělovány různými maličkostmi, což byla zajisté dobrá věc. Avšak „dvě soudružky“ tomu snad nerozuměly, aneb měly špatný zrak, takže se stalo, že byly také poděleny „děti“, které měly již dost bujně kníry.*“¹¹⁵

¹¹³ Bebel, August: *Žena a socialismus*. Praha 1909, s. 8.

¹¹⁴ Malíř: *Od spolků*, s. 182.

¹¹⁵ *Z Králova Pole*. *Ženský list*, 10. 9. 1894, r. III, č. 17, s. 133.

Jednota se snažila organizovat i schůze pro další dělnické ženy, které se ještě neangažovaly ve spolku, a to v Brně a jeho okolí – v Husovicích, Juliánově, Komárově, Králově Poli. Členky spolku referovaly posluchačkám o postavení ženy, které je v průmyslu horší než postavení mužské. Ke zlepšení této situace požadovaly referentky lepší vzdělání a organizaci žen. Apelovaly také na muže, aby se více zajímali o své ženy a přispívali tak k jejich většímu rozhledu. Vztahy mezi dělníky a dělnicemi nebyly vždy právě jednoduché, jak to vyplývá i z následujícího výroku: „*Takových schůzí více a naši muži nebudou si stěžovati na své ženy, že s nimi nemohou ani promluvit, takových schůzí více a naše ženy budou stát na roveň s muži...*“¹¹⁶ I muži si uvědomovali, že žen zajímajících se o své postavení a snažících se dále vzdělávat bylo poměrně malé množství. Někteří z nich se proto účastnili akcí pořádaných Jednotou a sami na nich přednášeli nebo se jinak podíleli. Byli to například představitelé sociální demokracie František Komprda, který vydával časopis Rašple, Josef Krapka - Náchodský nebo Adolf Burian. Na každé z těchto schůzí se sešlo 40 až 60 žen a blíže neurčený počet mužů. Samy členky uznávaly, že by bylo zapotřebí organizovat více takových akcí. I zde na závěr zpívaly dělnice své sociálně-demokratické písně. Členky, které zde referovaly jako například Barbara Krapková, manželka Josefa Krapky¹¹⁷ a jiné, působily později i v dalším vzniklém dělnickém ženském spolku v Brně. Kromě toho udržovaly i v těchto počátcích socialistické ženy kontakt se svými rakouskými kolegyněmi. Jeden z příkladů je kontaktů je zaslání telegramů a přípisů k výroční oslavě pořádané vídeňským Arbeiterinnen Bildungsverein roku 1892.¹¹⁸

Členky Jednoty dělnic vlnařského odboru apelovaly také na služebné dívky, aby se připojily do ženského dělnického hnutí. Upozorňovaly na podobné nešvary jako u dělnic, které i služkám bránily se samostatně sdružovat a něco udělat pro zlepšení své situace: „*Byl by již nejvyšší čas, aby i služky..., počaly se sdružovati, chodily pilně do schůzí dělnických, četly tento list a utužovaly místo dosavadních klepův a nevraživosti mezi sebou vzájemnost, jistě pak i panstvo by na ně pohlíželo jinak, než pohlíží dnes a postavení jejich by se stalo volnější.*“¹¹⁹

¹¹⁶ *Organizační důvěrné schůze žen v Brně a okolí.* Ženský list, 12. 11. 1894, r. III, č. 21, s. 166.

¹¹⁷ Manželé Krapkovi přišli do Brna v polovině roku 1894 z Prahy a hned se aktivně zapojili do dění sociální demokracie. Krapka se stal mimo jiné redaktorem brněnské Rovnosti, na jejichž stránkách se zajímal i o situaci dělnických žen. Podporoval také svou manželku v činnosti ženského brněnského hnutí, kdy se s ní účastnil různých schůzí, na kterých sám přednášel. V Brně zůstali manželé tři roky, ve kterých se stala Krapková, i přestože byla matkou malých dětí, jednou z nejaktivnějších členek Jednoty dělnic i pak dalšího spolku. Více viz. Franěk, Otakar: *Rebel a básník. Okamžiky života dělnického politika a básníka Josefa Krapky-Náchodského.* Hradec Králové 1982. Po třech letech se Krapková přestěhovala do Vídně, kde se hned zapojila do tamního ženského dělnického hnutí. O její činnosti dále přinášel zprávy Ženský list.

¹¹⁸ Ženský list, 21. 11. 1892, r. I, č. 10, s. 40.

¹¹⁹ *Ku postavení služek (dokončení).* Ženský list, 2. 6. 1894, r. III, č. 11, s. 82.

Snad právě kvůli výše uvedeným důvodům, jako byla malá aktivita žen, pořádaly krátce na to v listopadu 1894 brněnské dělnické ženy další dvě veřejné schůze na Starém Brně a na Cejlu. Členky poukazovaly znovu na neutěšené poměry v továrnách, kde ženy ve vysokém stupni těhotenství musely vykonávat namáhavou práci a ostatní dělnice v důsledku špatného pracovního prostředí trpěly souchotinami, ztrátou zraku apod. Zamýšlely se nad malou podporou hnutí z vlastních řad a jednu z příčin viděly ve výchově, kdy rodina tradičně vynakládala na vzdělání chlapců více úsilí a prostředků než u dívek, což vedlo k menšímu rozhledu a zájmu žen o dění okolo sebe. Barbara Krapková pak apelovala na úlohu státu: „*Neučiní-li stát co nejdříve opravu v práci žen, nebude mítí zakrátko žádné vojáky, za to však bude mítí mrzáky, vždyť žena jest to, která vychovává stát.*“¹²⁰ I přes snahu žen o zvýšení účasti dělnic, byly obě tyto akce „*velmi slabě navštíveny, poměrně k tomu, když uvážíme, kolik tisíc dělnic pracuje ve zdejších továrnách. Zvláště zabořelo nás slabé účastenství na Starém Brně. Pochybujeme, ano jsme přesvědčeny, že tyto dělnice v továrnách na Starém Brně, nemají se lépe nežli ty druhé a přece nezasazují se o to, aby vymanily se z tohoto otrockého jha... A přece nejdete do schůzí, kde hlavně o to se jedná, jak tomu všemu odpomoci.*“¹²¹ Je otázkou, zda kromě důvodů časových (dělnice trávily v továrnách většinu dne) či hospodářských (některé ženy nechtěly z již tak malých příjmů platit ještě členské poplatky,¹²² zde byla i role ideologická, kdy ne všechny dělnice souhlasily s myšlenkami sociální demokracie.

I přes snahy o získání většího počtu členek, došlo po sedmi letech činnosti roku 1895 k rozpuštění spolku Jednota dělnic vlnářského odboru. Důvodů bylo několik. Vzhledem k tomu, že mnoho textilních dělnic nebydlelo přímo v Brně, ale dojíždělo za prací z okolí Brna, byla pro ně možnost účastnit se spolkového života o to složitější. Dalším z důvodů podle členek Jednoty bylo, že „*ženy v odboru textilním, jichž jest nejvíce, jsou ponejvíce z okolí Brna a jsouce duchem venkovských předsudků naplněny, nedají sobě o něčem rozumnějším, než jsou zase předsudky, říci.*“¹²³ V okolních brněnských vesnicích jistě více převažovaly tradiční názory na postavení a roli, kterou by měla i pracující a samostatně výdělečná žena zastávat, než přímo v Brně. V důsledku toho se členky Jednoty dohodly, že se připojí k silnějšímu spolku textilního dělnictva. Tento krok ale nakonec udělalo jen několik málo žen a ostatní zůstaly na určitou dobu mimo spolkový život. Vysvětlení spočívá mimo jiné v tom, že „*přece jen ženské ke spolku s ženským vedením mají větší důvěru, což ostatně*

¹²⁰ *Veřejné schůze že v Brně.* Ženský list, 26. 11. 1894, r. III, č. 22, s. 172.

¹²¹ Tamtéž.

¹²² Schmidt: *Begrenzte Spielräume*, s. 131.

¹²³ *K organizaci brněnských žen.* Ženský list, 27. 5. 1895, r. IV, č. 10, s. 79.

*jest zcela přirozeno. Tam, kde mohou lidé sami něco dělat, drží se spíše, než kde mají být nečinnými. (Tím ale nechceme říci, že by ve spolku dělnictva textilního byly odsouzeny k nečinnosti.) A nyní kdy není pro ženy žádného střediska organizačního, lze doufat, že organizace bude vzkvétat?*¹²⁴ I když ženy měly možnost vstoupit do mužského dělnického spolku, nebyly to ideální podmínky pro rozšiřování jejich činnosti. Je pochopitelné, že tento dělnický spolek nemohl být zaměřen primárně na situaci textilních dělnic. Navíc v Brně pracovaly dělnické ženy i v jiných odvětvích, i když v textilním průmyslu jich pracovalo nejvíce.

Po té, co se rozpadla Jednota dělnic vlnářského odboru, prožívaly tedy dělnické ženy v Brně krátké období spolkové nečinnosti. Nadále však vydávaly svůj vlastní časopis *Ženský list* a nevzdaly se myšlenky na pokračování spolkové činnosti a to založením vzdělávacího spolku, který by sdružoval všechny pracující ženy. Na stránkách svého časopisu tak vyzývaly brněnské ženy, ať pošlou do redakce návrhy, jak by si představovaly podobu nového spolku. Kromě otázky vzniku nového brněnského ženského spolku, se řešila na sjezdu organizace středomoravské 18. a 19. srpna 1895 v Brně i úloha a pomoc mužů a názory byly poměrně odlišné. Barbara Krapková, která se jako jediná zástupkyně žen tohoto sjezdu účastnila, vyjadřovala svůj názor poměrně otevřeně: „*Naši soudruzi nařikají stále na nečinnost žen, ale tím jsou jen mužové sami vinni. Proč na ženy více nedbají a více je nepoučují? Když budou soudružky viděti, že muži s nimi opravdově smýšlí, pak jistě i ony budou více činiti.*“¹²⁵

Reakce mužů byly poměrně různorodé, Josef Krapka považoval otázku za příliš složitou, než aby se mohla vyřešit na sjezdu. Jistě zde hrálo určitou roli, že tento výrok vyšel z úst jeho manželky.¹²⁶ Někteří byly ochotní uznat námitky Krapkové a ostatní proti tomu argumentovali, že „*ženské se nesmí spoléhati, až jim muži organizaci utvoří, nýbrž ony samy musí se opravdově činiti a jistě je nebudou muži odstrkovati. Nač dnes se mají stále mužů doprošovat, by pro ně něco dělali? Spolehlivější jest, když počnou činiti se samy, a byť by i mnoho nedokázaly, bude zde alespoň důkaz, že něco chtějí činiti.*“¹²⁷ Z těchto citátů je vidět, že obě strany očekávaly větší aktivitu od těch druhých. Názory jednotlivců se ovšem značně lišily. Jisté je, že mužská organizace na tom v této době v Brně byla lépe a disponovala většími možnostmi než ženská. Na druhou stranu byla například redakce *Ženského listu*

¹²⁴ Tamtéž.

¹²⁵ *Konference organizace středomoravské. Ženský list*, 26. 8. 1895, r. IV, č. 16, s. 124.

¹²⁶ To do určité míry koresponduje i s tvrzením Otakara Fraňka: „Rozuměli si po všech stránkách, jejich poměr byl láskyplný, ale v domácnosti velela ona.“ Franěk: *Rebel a básník*, s. 55.

¹²⁷ *Konference organizace středomoravské*, s. 124.

značně finančně podporována ze strany mužů a díky tomu vůbec mohla zachovat svou existenci.

O pár týdnů později 9. září 1895 se brněnské ženy poprvé od rozpadu Jednoty dělnic vlnářského odboru sešly na vlastní oficiální schůzi, na které projednávaly založení nového spolku. Schůze se opět účastnili i muži. Shodli se na tom, že bez spolkové činnosti nelze uvažovat o tom, že by brněnské ženy aktivně vystupovaly za zlepšení svých zájmů. Julie Streitová vyjádřila svůj názor: „*Jsem pro založení spolku, však ne takového jako byla 'Jednota dělnic vlnářského odboru', tento spolek musí být lepší, zvláště všechny klepy z něho musí stranou... Divíte se, že mnozí mužští i z řad soudruhů na nás pohlížejí pohrdlivě; když vidí, že vzdor tolika příležitostem a dokazování ničeho nečiníme, nemohou si přece o nás pochvalné úsudky činiti. Když jim ale dokážeme, že něco též dovedeme, nejen že na nás budou pohlížeti vážněji, oni ale budou před námi míti i úctu.*“¹²⁸ Zmínka o tomto nešvaru se na této schůzi neobjevila pouze jednou, mluvila o ní i Barbara Krapková, která klepy společně s různými zábavami označila za to, co brání ženám pracujícím v továrnách angažovat se v ženském hnutí. Nejen tedy časové a pracovní vytížení, starost o rodinu, jak již byly zmiňovány dříve, ale i přístup některých žen, které by svůj volný čas trávily rády jinak, byly důvodem pro poměrně malou aktivitu žen ve spolkovém životě. I to přispívalo k negativnímu pohledu některých mužů a tento pohled chtěly brněnské ženy založením nového spolku a svou činností změnit. Zmiňovaly také situaci německých žen, jejichž organizace byla mnohem vyspělejší, a dávaly si za cíl se jim přiblížit.¹²⁹

6.2. Jednota žen a dívek v Brně

Další ze zkoumaných spolků, který se primárně zaměřoval na zájmy všech dělnických a pracujících žen, tedy nejen textilních dělnic, vznikl roku 1896. Téměř rok tedy trvaly přípravy na vznik tohoto odborového spolku. Od poslední schůze se brněnské dělnické ženy znovu oficiálně sešly až v létě 1896 ve dvoraně Besedního domu. Této schůze se zúčastnilo 300 brněnských žen. Hlavní slovo zde měla opět Barbara Krapková, která poukazovala na bezútešnou situaci továrních dělnic, jejichž situace se i přes jejich rostoucí počet nelepšila. Zmiňovala nebezpečí noční práce žen, která se v některých odvětvích týkala převážně sezónní práce (výroba umělých květin, šití prádla). Obzvláště nebezpečná byla tovární práce pro

¹²⁸ *Schůze žen*. Ženský list, 23. 9. 1885, r. IV, č. 18, s. 142.

¹²⁹ Německé ženské dělnické hnutí je podle Herrad Schenk úzce spojeno s osobností Clary Zetkin. Více k vývoji socialistického dělnického ženského hnutí Schenk, Herrad: *Die feministische Herausforderung. 150 Jahre Frauenbewegung in Deutschland*. München 1888, s. 48-52.

těhotné ženy a ženy krátce po porodu, které se vracely do práce co nejdříve, aby si udržely místo. Často i dříve než po šesti týdnech. To pak vedlo ke zvyšování úmrtnosti novorozenců.¹³⁰ Zajímavé je, co uvedla o platových poměrech dělnic: „*V některých dílnách ale ani o tak levné dělnice nestojí, správi to s úplně bezplatnými učenicemi. Tak v jednom květinářském závodě pracuje 12 dělnic a 26 učenic, které musí zároveň služby dělati.*“¹³¹ Tedy další způsob ze strany zaměstnavatelů, jak více snížit plat dělnic. Příklady vybrala Barbara Krapková z vídeňského průzkumu, přičemž požadovala, aby byl podobný průzkum proveden i v Brně. Posluchačkám byly tyto poměry jistě blízké, a proto následovala i vybídka k větší činnosti brněnských žen, která by mohla situaci pomoci zlepšit. Schůzi ukončil Josef Krapka s informací o blízkém založení nového spolku Jednoty.

Jednota žen a dívek oficiálně vznikla až na druhý pokus, protože brněnské policejní ředitelství nebylo spokojeno s prvním návrhem na vznik spolku, ve kterém chyběl bod týkající se rozpuštění spolku. Ustavující schůze se konala 25. října 1896 v hostinci B. Friče v Josefově (dnešní Bratislavská ulice) č. 13. Zpočátku se ženy scházely v různých hostincích v Brně, což pro účely spolkové činnosti nebylo ideální. Po té, co byl postaven v Brně Dělnický dům, konaly se spolkové schůze i jiné akce Jednoty právě tam. První předsdkou spolku se stala Barbara Krapková, která již před tím působila v Jednotě dělnic vlnářského odboru, jako i další předsedka a před tím jednatelka Julia Streitová. I další přítomné ženy na této ustavující schůzi se pak angažovaly v zájmech dělnických žen i v mnoha dalších letech. Byla to například místopředsedka Vilemína neboli Mína Hybešová, manželka Josefa Hybeše, který se s ní seznámil se ve Vídni, kde Mína pracovala jako služebná. Jeden konkrétní příklad mladé ženy, která stejně jako mnohé další, odešla za lepšími pracovními podmínkami do Vídně. V Brně si pak jako již jako vdaná založila malou živnost nitřářství, kde prodávala i jiné zboží.¹³² Mína Hybešová byla majitelkou Ženského listu během celého období, kdy redakce sídlila v Brně. I Josef Hybeš se podílel na činnosti Jednoty, kdy měl příležitostně přednášky

¹³⁰ V jedné kloboučnické vídeňské továrně, dle slov Krapkové, umřely všechny narozené děti. Autorka ovšem nedokládá v jakém časovém rozmezí, počet pracujících dělnic ani jejich zdravotní stav či jiné okolnosti, které mohly hrát roli. Tato extrémní situace ovšem do jisté míry potvrzuje výše uvedený příklad z brněnské továrny na výrobu sukna, kde přežila pouze necelá jedna čtvrtina novorozenců. Uvést tento odstrašující příklad neutěšených poměrů panujících v továrnách před třemi sty posluchačkami, z nichž některé byly sami matkami, muselo zapůsobit více než silně.

¹³¹ *Veřejná schůze žen*. Ženský list, 27. 7. 1896, r. V, č. 14, s. 104-105.

¹³² Manželé Hybešovi přišli do Brna na podzim roku 1887. Díky Míně Hybešové a její živnosti měli pravidelný příjem, protože Hybeš byl filantrop, který často podporoval chudé dělnické rodiny. To bylo také příčinou jejich sporů. Kromě toho se s Hybešem v Brně účastnila i například dělnické manifestace za podporu všeobecného volebního práva roku 1893 a strávila pak za to tři dny ve vězení. Více viz. Franěk, Otakar: *Maršál chudých. Životní osudy Josefa Hybeše, rodáka z východočeského kraje*. Hradec Králové, 1980.

na jejich schůzích. Další významnou osobností byla Františka neboli Fanča Skaunicová,¹³³ která se roku 1911 stala vydavatelkou, nakladatelkou a redaktorkou socialistického časopisu Žena, do kterého přispíval i její manžel August. Terezie Streitová byla kromě účasti v Jednotě také revizorkou Ženského listu. Z těchto příkladů je vidět, že pro některé ženy se aktivita v ženském hnutí stala náplní, která charakterizovala celý jejich život.

Vydávání ženských časopisů a spolková činnost tvořily v ženském hnutí neoddelitelnou součást, což jasně vyplývá i ze stanov spolku Jednota, kde jeden z bodů požadoval povinné odebírání časopisu Ženský list pro každou členku spolku.¹³⁴ Spolek dále chtěl podporovat zájmy svých členek zavedením kurzů (psaní, čtení, kreslení, vaření...), založením knihoven, přednáškovou činností atd. Ta se měla týkat nejrůznějších témat kromě politiky (v souladu se zákonem, že v tomto období nebyla ještě politická spolková činnost žen možná) a náboženství (v souladu s postojem socialistických žen k církvi a klerikalismu). Samy členky po 25 letech své činnosti na založení spolku vzpomínaly s těmito slovy: „*Tehdejší zákonodárství zakazovalo členství žen v politických organizacích. I ustaven spolek pod rouškou vzdělávací a uveden v život pod jménem 'Jednoty žen a dívek v Brně'*.“¹³⁵ Vzhledem k tomu, že obsahem kurzů bylo i čtení a psaní, tedy činnosti, které by měly ženy znát z povinné školní docházky, počítal spolek s podporou převážně chudších a méně vzdělaných žen.

Ženský list o první schůzi podal zprávu, že „*chut' do práce bylo při ustavující hromadě patrně znáti, z čehož soudíme, že spolek, nepřesmekne-li se na koleje spolku zábavného, může časem bráti ve hnutí úlohu dosti čelnou, čehož zajisté každá soudružka bude si co nejvíce přátí.*“¹³⁶ Je zde vidět podobná myšlenka jakou vyjádřila i představitelka měšťanského hnutí Zdeňka Wiedemannová – Motyčková, že spolková činnost by se neměla soustředit pouze na zábavu, ale měla by se především zaměřovat na zlepšení sociálních otázek. Spolek obdržel také gratulaci ke svému založení ze strany třebíčských soudruhů a soudružek. Jako jeden z hlavních cílů si členky vytyčily snahu o rozšíření spolku, přičemž „*k tomu účelu bychom uznávaly za vhodné pořádání veřejných schůzí spolkových, k nimž ovšem musela by býti provedena agitace co nejširší, by i posud veškerému veřejnému životu se*

¹³³ Fanča Skaunicová se angažovala v ženském hnutí ještě jako svobodná Františka Pávková, kdy publikovala už v prvním ročníku Ženského listu. Později již jako vdaná například pomáhala při organizování cihlářek a to sice v okolí Vídně, kde na jejich prvních schůzích měla přednášky.

¹³⁴ Stanovy jednoty žen a dívek v Brně. MZA, B26 Jednota žen a dívek, kart. 3233, čj. 617/51, f. 1.

¹³⁵ Dvacetpět let! Pozvání na slavnostní valné shromáždění. Jednota žen a dívek pro sociální péči. Brno 1923, s. 2.

¹³⁶ „Jednota žen a dívek v Brně“. Ženský list, 9. 11. 1896, r. V, č. 21, s. 166.

vymykající dělnice o nich zvěděly.¹³⁷ Znovu se potvrzuje už výše uvedené, že účast dělnických žen na spolkovém životě vzhledem k jejich pracovní vyčerpání nebyla nijak zvlášť velká a že si angažující ženy uvědomovaly, že pokud se měla jejich situace zlepšit, bylo potřeba tento stav změnit.

Zvláštní důraz kladla Jednota na zaměstnání žen. Pokud členka spolku byla nezaměstnaná a za účelem hledání nového místa odcestovala, mohla získat finanční podporu od spolku. Musela ovšem splnit dvě podmínky: být ve spolku minimálně šest měsíců a mít zaplacené poplatky spojené se spolkovou činností. Spolek si dal za cíl „*vyšetřovat mzdové poměry žen, jakož i počet nezaměstnaných k dosažení přehledu o výměru podpory vyplývající vždy z hmotné síly spolku,*“¹³⁸ tedy pomáhat svým členkám v případě nezaměstnanosti. Další finanční podporu ze strany spolku mohla členka obdržet v případě pracovní neschopnosti, která trvala minimálně čtyři týdny (při pouhém týdnu na ni neměla nárok). Znovu bylo podmínkou členství tentokrát minimálně devět měsíců. Výše finančního příspěvku nebyla stanovena konkrétně, ale určovala ji v tom daném případě valná hromada.¹³⁹ Roli jistě hrály konkrétní okolnosti a i angažovanost té určité členky. Tato ustanovení vycházela z reálných situací, kdy se pracující ženy často ne svým přičiněním ocitly bez zaměstnání a potřebovaly alespoň částečně vyřešit svou tíživou situaci. Nelze si dělat iluzi o výši finančních poměrů spolku, protože příjmy plynuly z členských příspěvků, výtěžků z pořádaných akcí a z dobrovolných sbírek. Finanční pomoc proto nemohla být nijak velká. Pokud ovšem členky pět týdnů neplatily členské příspěvky, pak mohly být ze spolku vyloučeny. Což ukazuje, že finanční příspěvky členek hrály v činnosti spolku poměrně velkou úlohu. Dalším způsobem, jak mohl spolek pomáhat nezaměstnaným ženám, bylo bezplatné zprostředkování práce. Ostatní činnosti spolku se již soustředily na volný čas – pořádání zábav, divadelních představení a výletů.

Spolkové schůze se konaly pravidelně každý měsíc, nejdříve pouze v neděli, ale později i během pracovního týdne. Zpočátku navštěvovalo schůze 15 až 30 žen, v pozdějších letech se počet žen zdvojnásobil až na 60 žen a k tomu byli občas přítomni i muži. Na začátku roku 1898 měl spolek již 91 členek. I přesto je to ale poměrně malý počet ve srovnání s jinými ženskými organizacemi v Brně. Snad právě proto byly v Ženském listu pravidelně uveřejňovány zprávy o chystajících se veřejně přístupných schůzích Jednoty společně s vybídками o co nejhojnější účasti všech členek jako například „*Soudružky, dostavte se*

¹³⁷ Tamtéž.

¹³⁸ *Stanovy jednoty*, f. 1.

¹³⁹ Tamtéž, f. 2.

všecky!“ nebo „*Ženy a dívky, dostavte se četně!*“¹⁴⁰ Kromě toho se každý pátek o půl osmé konala výborová schůze, kam ženy mohly přicházet, aby se daly zapsat do Jednoty. Cena zápisného byla 20 krejcarů.

Členky musely pravidelně informovat c. k. policejní ředitelství o konání a zamýšleném programu svých schůzí i jiných aktivit, navíc se jich účastnili sami zaměstnanci a o tom, jakým způsobem probíhaly, podávali zprávu. Jedním z nich byl například komisař Krčka, který jednu schůzi popisoval jako nestranný pozorovatel mimo jiné těmito slovy: „*Oznámená schůze započla asi o ¼ 9 a trvala až do ½ 10. Navštívena byla 15. ženskými. Streitová T. řečnila o postavení ženy v nynější společnosti, vyličila trampoty ženy v továrnách, ve službách a domácnosti, a poukazuje na podřízené postavení ženy jak v domácnosti, tak ve veřejném životě. Řečnice srovnává dále působení žen v Rakousku... Z toho vyvodila ku konci Streitová, že ženy jen tehdy své postavení zlepšiti mohou, když si svého vzdělávání hledí a když se zorganizují. Na to schůze ukončena.*“¹⁴¹ Z těchto obecných slov a i z dalšího průběhu schůze, kdy se ostatní členky spolku věnovaly statistice mezd žen v tabákových továrnách nebo situaci děveček, které se nedovolaly spravedlnosti proti svým paním ani u policie, a srovnávaly to s příznivějšími poměry ve Vídni, nevyplývá na povrch příliš socialistické zaměření Jednoty.

Z obsahu jiné schůze, na které přednášel žurnalista a sociální demokrat Adolf Burian, který také pracoval v redakci Ženského listu, s tématem „Kulturní zápas lidstva“ a ve které poukazoval na to, že lidé i přesto, že jsou si rovni, se dostali do uměle vytvořeného otroctví, které se zatím žádnému nepodařilo zlomit, je to však již jasnější. „*Naději na rozumné rozluštění těchto nejtěžších úkolů dává socialismus, jenž sám však ještě jest velmi nedokonalý, a dlouhou dráhu vývinu před sebou má, a jen tenkrát cíle dosáhne, když budoucí generace v jeho teoriích vychována bude, což však jest jen úlohou žen.*“¹⁴² Burian dále vyzdvihl Boženu Němcovou a Karolinu Světlou jako na příklady toho, co všechno dobrého může žena udělat pro lepší výchovu, i když samozřejmě za nejlepší považoval ženu socialistickou. Svoji přednášku zakončil pochvalou všech přítomných žen. Taková slova, kterými svěřoval ženám-matkám důležitý úkol v šíření socialistických myšlenek, ve kterém je nikdo nemohl zastoupit, jistě musela zapůsobit na jeho posluchačky. Tato přednáška ale nebyla jediná, kterou Adolf Burián na schůzích spolku pronesl. Na dalších například srovnával rozdíl mezi výchovou

¹⁴⁰ Ženský list, 25. 1. 1897, r. VI., č. 2, s. 15.

¹⁴¹ MZA, B26 Jednota žen a dívek, kart. 3233, čj. 617/51, f. 37.

¹⁴² Tamtéž, f. 46.

proletářského a buržoazního dítěte, vyslovoval se za lepší podmínky pro těhotné pracující ženy apod. Znovu jedině skutečné řešení těchto problémů spatřoval v socialismu.

Jak se začal spolek postupně upevňovat, začal pořádat i další akce mimo valné hromady a shromáždění. Jednou z takových akcí byla například tzv. Štěpánská zábava konající se v Dělnickém domě 26. prosince 1897. Členky Jednoty vylepovaly v Brně plakáty s pozváním, aby bylo informováno co nejvíce lidí. Lístky na tuto zábavu se daly zakoupit jak v redakci Rovnost, tak v redakci Volksfreund. Program začínal ve 4 hodiny odpoledne a kromě recitací různých básní („Má duše chví se“, „Štědrovečerní motiv“, „Vzpomínka na otce“), sborového zpěvu („Dar za lásku“, „V boj“, „Pochod sociálů“), dramatických vystoupení („V pokrokářské škole“, „Honzičkovo Rendeszvouz“), byly předneseny tři deklamace s názvy „Prohlédni“, „Jakého muže chci“ a „Das Proletariemädchen“. Až na závěrečnou deklamaci byl tedy celý program v českém jazyce. Program tohoto odpoledne i s obsahem jednotlivých výstupů musel být předem schválen c. k. policejním ředitelstvím, které až na určité drobnosti, nemělo k uspořádání odpoledne námítky.¹⁴³

O půl roku později pořádala Jednota i zahradní zábavu. Opět vylepovaly členky letáky s tímto zněním: „*Jednota žen a dívek pořádá v neděli dne 10. července v Dělnickém domě zahradní zábavu s tímto programem: Deklamace, žertovná pošta a moderní rybaření. Lístky lze dostati v Děln. domě a v redakci „Rovnosti“. Vstupné v předprodeji 15 kr. u kasy 20 kr. Začátek o 4 té hod. odp.*“¹⁴⁴ Tentokrát ale musela Jednota vypustit celý jeden výstup s názvem „U babičky na hodech“, jinak by zahradní zábava nebyla policejním ředitelstvím povolena. Kromě toho organizovala Jednota pro své členky i různé přátelské besedy, taneční nebo čajové večírky, jejichž součástí někdy bývala tombola, bazar apod.

Některých schůzí pořádaných Jednotou se účastnilo poměrně velké množství žen. Jedna se konala 6. května 1897, kdy z 1000 posluchačů bylo alespoň 800 žen. Tento počet byl považován za známku toho, že brněnské ženy konečně „dostávají rozum“. Přednášky byly střídavě v němčině i češtině. Předsedkyní byla zvolena Hybešová za české ženy a Wieszmannová za ženy německé. Kromě sociálních demokratů, zde měla přednášku i zastupitelka německých křesťanských sociálů, kterou ale obecnost hlučným a smíchem nepustila příliš ke slovu (i přes snahu organizátorů o možnost projevení svého názoru), a proto sama svůj výstup ukončila.¹⁴⁵

¹⁴³ Tamtéž, f. 54. Ředitelství mělo několik námitek k výstupu „V proletářské škole“, které bez znalosti kontextu bohužel dnes již nedávají smysl. Mimo jiné ale měla být vynechána věta „Pryč s tyrany a zrádci všemi“, která byla pravděpodobně příliš útočná.

¹⁴⁴ Tamtéž, f. 70.

¹⁴⁵ *Veřejná schůze žen*. Ženský list, 10. 5. 1897, r. VI, č. 9, s. 67-69.

Další oblastí zájmu Jednoty byly děti. Ať už to byly přednášky o výchově malých dětí nebo o dětských nemocech, kterou pronesl lékař Veselý, a které měly ženy více poučit. Jednota také organizovala například divadelní výstupy, jejichž výtěžek měl jít na podporu dětských školek. Jedno z takových představení neslo název „V podkroví a v salonech“ a bylo uspořádáno v únoru 1898, bohužel to byl pro Jednotu prodělečný podnik. Nejen, že se pro školky ze vstupného nic nevybralo, ale Jednota musela ještě ze svého uhradit náklady za provoz, hudebníky, sál, kulisy apod.¹⁴⁶ Přesto se členky ve své činnosti nenechaly odradit. Pro děti samotné pak pořádala Jednota nejrůznější „dětské radovánky“, tedy zábavy a slavnosti, kde děti cvičily, hrály hry, recitovaly (například básně od Jana Nerudy) nebo zpívaly. Někdy před nimi následoval průvod městem. Zajímavé je, že členky musely při těchto akcích platit 2 koruny za úřední dozor. Děti se na některé tyto zábavy zapisovaly předem a pak pravidelně chodily nacvičovat své výstupy do Dělnického domu.

I některé členky se pravidelně scházely ke cvičení písní na oslavu 1. května, která byla pro tyto socialisticky smýšlející ženy důležitým svátkem v roce. Spolek držel krok i s technickými novinkami, a to když pořádal pro ženy z Brna a jeho okolí kinematografické představení v biografu Dělnického domu.¹⁴⁷ Další událostí, kterou Jednota organizovala, byla oslava Dne žen. U té příležitosti, byla uvědomělým ženám uveřejněna báseň od Augusta Skaunice:

*„Ven, ženy, z továren, ven, ženy, z dílen,
Ven, ženy, z nízkých, chudičkových chat!
Což stále mlčeti, trpěti chcete,
ač pánů, sloužíte za tvrdý mlat?“¹⁴⁸*

Den žen slavily brněnské ženy protestní schůzí v zahradě Dělnického domu s tématem „Chceme rovná práva pro ženy“, na které přednášela za české ženy Fanča Skaunicová a za německé pak Julie Klapatschová. I když tedy německé a české socialistické ženy měly samostatné spolky, při větších akcích jako byla tato, spolupracovaly. Ženy přijaly rezoluci, ve které požadovaly rovnoprávnost. Podobné akce se pak konaly nejen na Moravě v Prostějově (zde působila v té době Beta Krapková a proto přednášela ona), Přerově, Třebíči, ale také v Německu a Nizozemí. Po schůzi pak následoval demonstrační průvod městem, kterého se

¹⁴⁶ Zpráva spolkové pokladny ze dne 6. listopadu 1898. MZA, B26 Jednota žen a dívek, kart. 3233, čj. 617/51, f. 79.

¹⁴⁷ Žena, 14. 3. 1912, r. II, č. 6, s. 8.

¹⁴⁸ Ženy, vzchopte se! Žena, 9. 5. 1912, r. II, č. 10, s. 1.

zúčastnilo několik set žen a mužů. V čele nesli rudý prapor a tabule s hesly. V popisu této demonstrace ale vystoupila na povrch i určitá nespokojenost žen s jejich postavením: „*nejen naše ženy ale hlavně mužové nesou vinu za vlačnost našich žen... Ani veliká část našich soudruhů nevymanila se dosud z názoru, že mu žena poddanou a že ji záležitosti mimo výdělečnou práci a vedení domácnosti mají býti cizí.*“¹⁴⁹ Zakořeněné postoje zůstávaly nadále v povědomí některých mužů, i když program sociální demokracie požadoval rovnoprávnost žen. Tento názor ale členky Jednoty nevyjádřily poprvé, již před více než deseti lety ve výroční zprávě si stěžovaly na totéž: „*naši soudruzi, kteří se doposud staví naproti spolku, abychom řekly, zrovna nepřátelsky, neboť kdyby projevovali alespoň částečně sympatie vůči spolku, muselo by porozumění mezi ženami dojíti většího ohlasu a zajisté každý soudruh, má-li pravou zásadu sociálně-demokratickou a touží-li po vzdělání, neměl by tu záviděti svoji ženě, neboť neuvědomělá žena je mužovým jhem.*“¹⁵⁰ Jednota tedy viděla v postoji mužů jeden z důvodů, proč se ženy nechtějí zapojovat do spolkové činnosti. Jistě to neplatilo na všechny, protože někteří muži své ženy ve spolkové činnosti podporovali více než aktivně.

I přestože nechtěla Jednota navazovat na předchozí spolek, který organizoval pouze textilní dělnice, pořádaly členky občas schůze pouze pro dělnice z textilního odvětví, na kterých vzhledem k tomu, že jich bylo v Brně nejvíce, se mohly řešit konkrétní problémy, se kterými se tyto ženy potýkaly.¹⁵¹

V souladu se svým záměrem vyjádřeným ve stanovách, pořádala Jednota také kurzy pro zlepšení vzdělanosti žen. Byl to například ryze prakticky zaměřený kurz šití prádla a šatů (zápisné byla jedna koruna),¹⁵² který se hodil každé pracující ženě. Šicí stroje dostaly zdarma zapůjčeny od jednoho brněnského živnostníka. Zájemkyň se přihlásilo takové množství, že byl otevřen další šicí kurz, který ale už probíhal v místnostech Vesny a ve kterém i vyučovaly odborné učitelky z Vesny, za což jim byla Jednota vděčná. Díky šití si totiž mohly ženy přivydělat, což v dělnických rodinách bylo vždy vítané. Je zajímavé, že roku 1911 byl pořádán i kurz řečnický. Pořadatelky to odůvodnily vysvětlením, že pro ženské hnutí je

¹⁴⁹ *Den žen*. Žena, 23. 5. 1912, r. II, č. 11, s. 1.

¹⁵⁰ *Zpráva o činnosti spolku „Jednoty žen a dívek“ za rok 1898*. Ženský list, 27. 3. 1899, r. VIII, č. 6, s. 48. Na podobný přístup mužů k činnosti žen už v počátcích dělnického hnutí v Praze poukazuje i Blanka Soukupová. Více viz Soukupová: *Ženská otázka a české dělnictvo*, s. 255-256.

¹⁵¹ Kromě toho pořádala pro textilní dělnice schůze i organizace textilního dělnictva. Zde se ještě dále rozlišovalo, ve kterém konkrétním odvětví daná žena pracuje (snovačky, soukačky, hašplíčky, štrublíčky...), tyto ženy pak měly schůze v samostatný čas. Ženy angažující se ve spolcích to nepovažovaly za konkurenci, ale naopak uveřejňovaly informace o chystaných schůzích ve svém tisku i s vybídou, aby se dělnice dostavily rovnou z továrny. Snad proto, že by po návratu domů ženy vpadly do kolotoče povinností a vzdělávací přednášky by odsunuly na vedlejší kolej.

¹⁵² Ženy ale mohly navštěvovat nejen ryze ženské kurzy, ale také například kurzy němčiny, pravopisu určené i mužům, které se konaly v Dělnickém domě.

potřeba agitátorek, aby tak stoupal počet jeho členek.¹⁵³ I po tolika letech své činnosti, nebylo pracujících žen organizovaných ve spolcích tolik, aby členky nehledaly nové způsoby, jak je povzbuzovat ke vstupu do ženského hnutí.

Jednota žen a dívek věnovala poměrně velkou pozornost situaci a postavení zvláštní skupiny pracujících žen – byly to služebné. Ty pracovaly v prostředí dost odlišném od továrních hal, což ale neznamenal, že by žily v příznivějších podmínkách, jak již bylo nastíněno v předchozí kapitole. Členky Jednoty si toto byly vědomy, a proto se angažovaly za zlepšení postavení služebných děvčat. Dalším důvodem jistě bylo i to, že některé vedoucí osobnosti Jednoty, jako například Mína Hybešová, samy jako služky pracovaly a na vlastní kůži tak pocítily různé stránky tohoto povolání. Služky neměly v Brně samostatnou organizaci či spolek, který by byl primárně zaměřen na jejich zájmy. První taková organizace vznikla na našem území v Praze. Na problémy ze strany zaměstnavatelů, kteří často tato mladá děvčata doslova vykořisťovali, upozorňoval pravidelně v rubrice „Slasti služek“ Ženský list. Byly to krátké příběhy jednotlivých služebných především z Brna.

Na snahu Jednoty o zlepšení pracovních a platových poměrů služek poukazovala i měšťanská Ženská revue. Autorka článku psala o tomto tématu z pohledu měšťanské ženy, ale i přesto apelovala poměrně otevřeně i na své čtenářky z měšťanského prostředí: „...*my zaměstnavatelky sice od služebných děvčat mnoho vyžadujeme, ale samy málo dáváme. Musíme si konečně jednou přiznati, že nesrovnává se s výší doby, nepopřáti k. př. bytostem, jež jsou ve dne v noci všemi svými silami a schopnostmi svým zaměstnavatelkám k dispozici, sebe menší chvílky k životu vlastnímu, námi nezabranému; jinak udržujeme samy ve služebných osobách typ středověkého poddanství, typ domácího otroctví...*“¹⁵⁴ Znovu zde zmiňuje i výše uvedené, že služky často neměly vlastně žádnou pevnou pracovní dobu a kromě spánku, byly svým paním a pánům k dispozici celý den. Na druhou stranu dopřávat služebným více volna a 7-8 hodin spánku denně, nepřinášelo zaměstnankyním žádný hospodářský užitek, z jejich pohledu naopak spíše ztrátu, což se potvrzovalo v praxi, jak uvádí dále: „*V theorii se hezky mluví, že každému člověku se má popřáti zotavení, ale ve skutečnosti o tom ani slyšet nechceme, jedná-li se o služebné.*“¹⁵⁵ Tato upřímná otevřená slova ukazují, že uvědomělé měšťanky chápaly, že zlepšení postavení služebných, je do určité míry i v jejich rukou. Podle autorky určitou brzdu představoval zastaralý čelední řád, kam zaměstnankyně uváděly informace o službě dané dívky. Neobsahoval například žádné body

¹⁵³ *Nový kurz*. Žena, 28. 9. 1911, r. I, č. 12, s. 8.

¹⁵⁴ *Organizování služek v Brně*. Ženská revue, květen 1908, r. III, s. 132.

¹⁵⁵ Tamtéž.

k povinnostem zaměstnavatele o dalším vzdělávání služek. Z pohledu většiny zaměstnavatelů zcela jistě zbytečný výdaj navíc. Určitě to ale neznamenalo, že chyba byla vždy na straně zaměstnavatelů, jistě se našly i služebné, které zavdaly svým paním a pánům odůvodněnou příčinu k potrestání či k propuštění z místa. Autorka pak požaduje, aby měly možnost i služebné nahlédnout do knih záznamů, které obsahovaly údaje, jak dlouho zaměstnanci pracovali v té dané rodině, což mohlo do určité míry ukázat, jaké poměry v dané domácnosti panují.

Jednota žen a dívek, jejíž některé členky působily i v předchozím dělnickém ženském spolku, pokračovala v dřívější snaze o organizaci služek. Například 22. března 1908 se jedna ze schůzí Jednoty žen a dívek týkala primárně situace služek a byla za účelem jejich organizování svolána. Hlavní slovo měla Božena Toužilová,¹⁵⁶ která kromě dlouhé pracovní doby a dalších již zmíněných problémech, mluvila také o problematice morální: „*Ale ve skutečnosti zrovna naopak bývá často zaměstnavatel sám příčinou, že služebná nejen práci, ale i čest svou musí dávat za bídný peníz. Mnohdy se služka dotěrnosti pánově vůbec neubrání, odchází proto ze služby, je bez zaměstnání a propadá stejnému osudu – prostituci.*“¹⁵⁷ Do tohoto začarovaného kruhu spadlo nemalé množství mladých a nezkušených děvčat. Kromě toho musely služky často bydlet v naprosto nevyhovujících podmínkách a ze svého platu si mnohdy musely dokupovat jídlo, protože jim strava v domácnosti nestačila.

Jednota se tedy usnesla, že se bude snažit zlepšovat postavení služebných ve třech oblastech: první se týkala pracovní doby služebných, aby nepracovaly zcela dle libovůle zaměstnavatelů. Další snaha požadovala zavedení nemocenského pojištění pro služebné. Čelední řád totiž v tomto případě obsahoval ustanovení §22, podle kterého měl zaměstnavatel povinnost uhradit výlohy spojené s nemocí pouze, pokud to byla jeho vina: „*Jest-li dokázáno, že čeledín vinou davatele služby onemocněl, jest tento povinen, bez újmy práva k náhradě krom toho čeledínu náležejícího starati se vlastním nákladem o opatrování, lékařské ošetřování a léky po celou dobu nemoci bez ohledu na to, že služebný poměr zatím dochází.*“¹⁵⁸ Je otázkou, zda byli zaměstnavatelé vůbec někdy ochotni přiznat vinu za nemoc služebných. Služky si proto výdaje za léčbu v drtivé většině případů musely hradit samy. Často kvůli déle trvající nemoci o své místo přišly, protože po čtyřech týdnech je mohl

¹⁵⁶ Božena Toužilová působila několik měsíců roku 1906 jako místopředsedka Jednoty žen a dívek, v dalších letech pak byla jeho řádnou členkou.

¹⁵⁷ *Organizování služek v Brně*, s. 133.

¹⁵⁸ *Řád čelední pro Markrabství moravské. Příruční vydání moravských zákonů zemských. Svazek druhý. Čís. VI – XI. Brno 1887*, s. 877-878.

zaměstnavatel dle čeledního řádu propustit. Pomoci zlepšit tuto situaci mělo právě nemocenské pojištění. Třetí bod se pak zabýval zřízením tzv. poptávacích a útulků pro služby bez zaměstnání, které by fungovaly bezplatně a pomáhaly by nově příchozím dívkám najít slušné pracovní místo. Této první schůzi organizované Jednotou pro služebné se zúčastnilo 300 dívek tohoto povolání a 40 jich po skončení schůze vstoupilo do Jednoty.¹⁵⁹

Kromě výše uvedených aktivit se Jednota zajímala i o politické dění v Rakousku-Uhersku. S rozšířením volebního práva svítla ženám naděje, že by mohly o politickém životě rozhodovat i ony. V červenci 1907 proto pořádala Jednota dvě schůze pro ženy v Dělnickém domě. Je zajímavé, že o této schůzi referovala i Ženská revue s tím, že program těchto akcí si zasluhuje pozornost všech žen, a že i když byly přítomny především ženy dělnické, každá žena a matka by se měla zajímat o témata a otázky, které byly na programu. Redakce také informovala, že na schůzi bylo přítomno zatím nejvíce žen za dobu existence Jednoty. Přednášela Františka Skaunicová, která popisovala každodenní život tovární i zemědělské dělnice, i Božena Toužilová, která měla přednášku s názvem „Co žádají ženy od nového parlamentu,“ ve které mimo jiné zmínila, že *„kdyby ženy mlčely, nedávaly znáti, že něco chtějí, to bychom se nedočkaly volebního práva... Ať už dělnice, učitelka, umělkyně atd. všechny přispívají k rozkvětu společenskému, všechny mají stejná práva. Měšťanským stranám na tom nezáleží,*) aby měly jejich ženy volební právo.“*¹⁶⁰ Na to připojila redakce poznámku pod čarou: *„Opravujeme zde nesprávný názor... Je přece známo, že české strany pokrokové vždy a všude proklamují rovnoprávného politického postavení ženy.“*¹⁶¹

I když se měšťanské i dělnické ženy snažily o zapojení žen do politického života, způsob jakým by se to mělo provést i konečný cíl, kterého by se mělo dosáhnout, už byl v každém hnutí odlišný.¹⁶² Proto se na stránkách svých listů o dělnickém anebo měšťanském hnutí nevyjadřovaly vždy v pozitivním duchu. Jedním z příkladů je zpráva o schůzi „měšťáckých žen“ v Brně za volební právo, kterou popsala redakce těmito slovy: *„Ač vítáme každý krok žen i měšťáckých... přece kdybychom měly čekat, co tyto ženy pro ženu vůbec učiní, pak bychom musily ještě hezká desetiletí čekat... ať ty dámy vidí, že ta žena v prosté kytli a kartounové jupce má více smyslu a citu pro uznání rovných práv ženám.“*¹⁶³ Z druhé strany zase měšťanské ženy uváděly, že dělnické ženy o nich posměšně mluví jako o dámách a při tom samy uveřejňují reklamy ve svých časopisech pro „dámy“.

¹⁵⁹ *Hnutí služebných děvčat v Brně.* Ženský list, 26. 3. 1908, r. XVII, č. 13, s. 3.

¹⁶⁰ Nesvadbíková Anna: *Z činnosti žen sociálně demokratických v Brně.* Ženská revue, červenec 1907, r. II, s. 260.

¹⁶¹ Tamtéž, s. 261.

¹⁶² Více viz. Nave-Herz: *Die Geschichte der Frauenbewegung*, s. 33-40.

¹⁶³ *Měšťácké ženy pro volební právo žen na Moravě.* Žena, 25. 5. 1911, r. I, č. 3, s. 6.

Požadavky, které měly dělnické ženy na parlament, se týkaly uvolnění spolkové činnosti, svobody tisku, školství, omezení noční práce žen a mladých dělníků a dělnic,¹⁶⁴ starobního a nemocenského pojištění a konečně nezapomněly opět na služebné, kdy se dovolávaly zrušení čeledního řádu. Kromě toho požadovaly ženy, aby se mohly stát poručníky. Na závěr byla přijata rezoluce. I přes všechny snahy jak měšťanského, tak i dělnického ženského hnutí, se ovšem ženám podařilo volební právo získat až v období první republiky.

Jednota žen a dívek fungovala i po vzniku Československé republiky, ale již s mírně pozměněným názvem na Jednotu žen a dívek pro sociální péči.¹⁶⁵ Členky to zdůvodnily tím, že po politickém zrovnoprávnění ženy bylo potřeba dát spolku novou náplň a tu viděly v poválečných letech právě v sociální práci. Jejich činnosti ale nadále spočívala v organizování kurzů, přednášek, sbírek, bazarů a pomoci chudým lidem a to nejen v Brně, ale posílaly pomoc i do Ruska a Německa. Spolek se rozešel v roce 1948 a zbylé členky vstoupily do Rady žen.¹⁶⁶

6.3. Jednota žen a dívek v Králově Poli

S postupným rozšiřováním aktivit a činnosti vznikl další odbor Jednoty žen a dívek s názvem Jednota žen a dívek Královo Pole,¹⁶⁷ která se scházela samostatně, měla své vlastní členky, svůj samostatný spolkový výbor atd.¹⁶⁸ Ustavující schůze se konala 15. května 1898 v neděli odpoledne v hostinci p. Jiříčka v Králově Poli. Zde byly přítomny i Julie a Terezie Streitovy z brněnské Jednoty, aby podpořily tento nový spolek. I na dalších akcích tyto odbory Jednoty spolupracovaly. Marie Štafová, jednatelka tohoto spolku, promluvila k ženám mimo jiné těmito slovy: *„Ženy a dívky královopolské! Odhod'te předsudek, že ženě nepřísluší býti ve spolku, a ukažte přistoupením k němu, že i žena dovede míti porozumění pro obhájení svých existenčních podmínek vlastní silou. Nemáme se na koho spoléhati než samy na sebe. A*

¹⁶⁴ I když už určitá nařízení existovala, v praxi se příliš nedodržovala, a proto požadovala Jednota více továrních inspektorů a především inspektorek, které by mohly dodržování lépe kontrolovat. Dělnice měly mít k inspektorkám větší důvěru.

¹⁶⁵ *Dvacetpět let! Pozvání na slavnostní valné shromáždění.* Brno 1923, s. 2.

¹⁶⁶ MZA, B26 Jednota žen a dívek, kart. 3233, čj. 617/51, f. 156.

¹⁶⁷ Spolek je sice uveden v seznamu fondu B 26, ale archivní materiály se nedochovaly.

¹⁶⁸ Spolky Jednoty žen a dívek fungovaly i na jiných místech v českých zemích, například v Praze na Žižkově, Smíchově apod. V Brně a jeho okolí se pak scházely skupiny Jednoty i na dalších místech – v Juliánově, Maloměřicích, Židenicích, na ulici Křenové, Olomoucké atd. Všechny tyto aktivity ale byly propojené, a proto i ženy, které se účastnily těchto schůzí a přednášely na nich, byly často tytéž. Jednou z nejaktivnějších byla v posledních letech před válkou právě Fanča Skaunicová, která přednášela téměř na každé pořádané akci.

*proto... nechť je střediskem a zároveň arsenálem všech utlačovaných žen!*¹⁶⁹ První předsedkyní byla zvolena Julie Pešová, další se pak stala mimo jiné Marie Janíčková, která byla společně s Terezou Toužilovou i majitelkou Ženského listu. Zde je znovu vidět, že spolkový život byl úzce propojen i s činností ženského tisku.

Od ustanovení tohoto spolku Ženský list uveřejňoval zvláště informace o chystaných spolkových schůzích apod. I Jednota apelovala na své členky, aby se hojně připojovaly ke spolkové činnosti. Spolek se pravidelně scházel v pronajaté místnosti v hostinci p. Fischla v Tovární (dnešní Křižíkově) ulici každé úterý večer na výborové schůzi, jednou za měsíc pak ve čtvrtek na schůzi s přednáškou. Vstupní příspěvek nové členky činil 20 krejcarů, měsíční pak stejný obnos. Kromě schůzí organizovala Jednota také různé zábavy, jako byla zahradní zábava, svatební věneček apod. Členky spolku uveřejňovaly v *Ženském listu* i blahopřání k svatbě, například tohoto znění: „*Naši milené soudružce Františce Mrháčové a jejímu vyvolenému druhu Václavu Šimáčkovi přejem k jejich sňatku:*

*Žijte šťastně dlouhá léta,
nechť Vám láska, radost vzkvétá,
by jste moudře ve svém ideálu,
vychovali řadu sociálů.*¹⁷⁰

Toto přání nebylo ale jediným vzkazem, který členky královopolské Jednoty uveřejňovaly. Například předkyně a redaktorka Marie Janíčková napsala tzv. díkuvzdání, ve kterém děkovala nejmenované soudružce z brněnské Jednoty za dar v hodnotě 3 zlatých.

Ne všechny vzkazy ale byly laděny v podobném pozitivním duchu. Někdy si členky Jednoty na stránkách Ženského listu vyřizovaly spolkové problémy: „*Milené soudružky! Až donedávna tvořily jste opravdu vzornou organizaci. V poslední době jste však zabředly do věcí všedních tak hluboko, že jest se co obávati... Máme za to, že několik těchto upřímných slov postačí a že budou novým pokynem, aby se soudružky k nové činnosti vzpružily. Nuže, vzhůru k činu, zanechte všednosti.*“¹⁷¹ Opět je zde vidět problém, se kterým se pravděpodobně do určité míry, potýkaly všechny ženské spolky, a to byla zmenšující se aktivita jejich členek. V tomto případě byl důvod v každodenním životě a všedních starostech, které členky Jednoty měly.

¹⁶⁹ Štafová Marie: *Veřejná a ustavující schůze Jednoty žen a dívek v Králově Poli*. Ženský list, 13. 6. 1898, r. VII, č. 11, s. 88.

¹⁷⁰ Ženský list, 28. 8. 1899, r. VIII, č. 16, s. 128.

¹⁷¹ *Soudružkám do Králova Pole!* Ženský list, 23. 4. 1900, r. IX, č. 8, s. 64.

Královopolská Jednota také vyslovila s ostatními ženami souhlas na uspořádání ženské konference v Kolíně, která se měla konat 5. srpna 1900. Z toho vyplývá, že nejen brněnské socialistické ženy, ale i ženy z ostatních měst, společně komunikovaly. Opět se zde objevuje i Beta Krapková, která i když bydlela ve Vídni, se stále zajímala o situaci českých dělnických žen a například organizování této konference měla i s jinými na starosti.¹⁷² Na druhou stranu to neznamenovalo, že by dělnické ženy měly na činnost ženského hnutí vždy shodné názory. To se projevilo i na této konferenci, kdy se Beta Krapková vyjádřila, že by se měly články v *Ženském listu* více přiblížit ženskému myšlení. Na to reagovala redakce výrokem, že vzhledem k tomu, že Krapková do listu nikdy nepřispívala, lehce se jí kritizuje jeho obsah. Společně se ale shodly na nutnosti zlevnit cenu *Ženskému listu*, což bylo jen v souladu s všeobecným zdražováním. Mimo to členky Jednoty nejednaly vždy v souladu s názory sociální demokracie, což vedlo k vyloučení několika žen (byly to například Julie a Terezie Streitovy) z jejího středu. Na to účastnice konference reagovaly s lítostí a po vyslechnutí obou stran, s přáním přijetí členek zpátky.¹⁷³

I ženy z Jednoty Králova Pole se zajímaly o situaci proletářských dětí, kterou srovnávaly se situací dětí měšťanských, kterým podle nich stát dával více peněz. Kromě toho se snažily členky spolku vybízet především mladé svobodné ženy, aby se věnovaly více vzdělávání než zábavám a dramatickým výstupům. Jako jeden ze způsobů ke zlepšení navrhla Marie Janíčková „by se pořádaly nedělní hodiny ku vzdělání, kde má vždy jedna předčítat nějakou poučnou knihu.“¹⁷⁴ Členky tento návrh „čtenářského kroužku“ jednohlasně přijaly. Schůze se pak tradičně končily zvoláním Na zdar! nebo zpěvem „Písně práce“. I zde se schůzi účastnili muži, kteří měli i různé přednášky. Postupem času se královopolská Jednota začala stále více přeměňovat v politickou organizaci a stejným způsobem o sobě také členky mluvily.

6.4. Odborový spolek služebných děvčat

Služebné v Brně se začaly časem organizovat více samostatně, i když stále do určité míry pod záštitou brněnské Jednoty jako tzv. Odborový spolek služebných děvčat neboli Jednota služebných. Samy svolávaly například schůze apod. Je zajímavé, že jednu ze svých

¹⁷² Konference snad byl poměrně vznešený název vzhledem k tomu, že se jí zúčastnilo 27 delegátek. Stranu sociální demokracie zastupoval Josef Krapka-Náchodský.

¹⁷³ *Konference československých sociálně demokratických žen v Kolíně*. *Ženský list*, 13. 8. 1900, r. IX, č. 15, s. 117.

¹⁷⁴ *Z Králova Pole*. *Ženský list*, 24. 12. 1900, r. IX, č. 24, s. 192.

prvních schůzí svolaly služby až v listopadu, protože čekaly, až se většina z nich vrátí z letních bytů, kam odjížděly i se svými zaměstnavateli: „*Panstvo se zase ze svých letních pobytů sjelo a tím i počet bílých otrokyň zvětšen.*“¹⁷⁵ Během léta by totiž účast na spolkovém životě byla mizivá. Označení služek jako otrokyň se zde neobjevuje poprvé. Jednou z aktivních postav byla Věra Fraňková, sama pracující v Brně jako služebná, která otevřeně psala do listu *Žena* pod názvem „*Hlídky služebných*“ o poměrech, se kterými se služebné musely potýkat. Jak píše Fraňková, ne všechny zaměstnankyně viděly spolkovou aktivitu služebných rády, některé jim dokonce členství ve spolku i odebírání časopisu *Žena* zakazovaly.¹⁷⁶ Fraňková vystupovala poměrně nebojácně i ve zcela konkrétních případech, kdy se služebných zastávala před jejími zaměstnankyněmi, radila jim, aby nedělaly práci, která jim nepřísluší (namáhavá mužská práce jako například malování pokojů), popřípadě jaké by měly požadovat platové ohodnocení apod.¹⁷⁷ Poměrně realisticky ale uznávala, že neříká služebným, aby své zaměstnání opouštěly, protože jinde podmínky nebudou o mnoho lepší. Právě Fraňková vyzývala služebné, aby se zúčastnily zábavy pořádané v Dělnickém domě, z čehož vyplývá, že členky stále úzce spolupracovaly s Jednotou.¹⁷⁸

Spolek uveřejňoval konkrétní jména zaměstnankyň i s adresou, kterým by se měly služby vyhnout. Věra Fraňková se neomezovala pouze na aktivitu v tomto spolku, ale přednášela i na schůzích dalších spolků, někdy i mimo Brno. Spolek se nejdříve scházel v pronajatých místnostech v různých hostincích, což nebylo úplně vhodné, a proto se nakonec začaly schůze konat v Dělnickém domě. Stejně jako ostatní dělnické spolky i Jednota služebných se potýkala s malou aktivitou, která vedla i k určitému období nečinnosti. Věra Fraňková organizovala i jeden ze šicích kurzů, který probíhal na měšťanské škole v Králově Poli na Palackého třídě. Z toho a i z výše uvedeného případu využití Vesniných škol při těchto kurzech tedy vyplývá, že co se týče vzdělávání a organizování kurzů, tak dělnické a měšťanské ženy do určité míry spolupracovaly.

6.5. Arbeiterinnen Bildungsverein a Freie politische Frauenorganisation

Jak již bylo uvedeno výše, působily v Brně vedle českých i německé socialistické dělnické ženy. I ty byly aktivní ve spolkovém životě a to dokonce ještě dříve než ženy české.

¹⁷⁵ *Z hnutí žen*. *Žena*, 9. 11. 1911, r. I, č. 15, s. 8.

¹⁷⁶ Fraňková, Věra: *Hlídky služebných*. *Žena*, 5. 1. 1912, r. II, č. 1, s. 7.

¹⁷⁷ V menších továrnách byla někdy situace opačná. Dělnice musely vykonávat pro majitele továrny nebo jeho ženu práci, kterou normálně měla za úkol služebná jako praní prádla apod.

¹⁷⁸ Fraňková, Věra: *Hlídky služebných*. *Žena*, 15. 2. 1912, r. II, č. 4, s. 4.

Svůj spolek Arbeiterinnen Bildungsverein založily již v roce 1872, tedy o patnáct let dříve než Jednota dělnic vlnářského odboru. Již o dva roky dříve vznikl ve Vídni spolek se stejným názvem. Účel spolku dělnic spočíval v podporování zájmů a práv členek, přičemž stranou měla být jak politika, tak náboženství. Jak už bylo uvedeno výše, důvodem bylo, že zpočátku se ženy nesměly angažovat politicky a socialistické ženy se navíc poměrně radikálně vymezovaly proti náboženství. Svou činnost viděly členky v pořádání přednášek, založení knihovny, ale také ve vyučování svých členek v různých ženských pracích. Kromě toho chtěly svým členkám zprostředkovávat pracovní místa a podporovat je v nezaměstnanosti. Zde je vidět podobnost i s českými dělnickými ženami. Členkou se mohla stát jakákoli dělnice (ne tady jakákoli pracující žena, jako například u některých měšťanských žen), která zaplatila vstupní příspěvek a pak i pravidelně platila měsíční příspěvky. Členky, které se ocitly ve finanční nouzi, byly od těchto poplatků na určitou dobu osvobozeny.¹⁷⁹

Ustavující schůze spolku se konala 20. července 1872 v pronajaté místnosti na Dominikánském náměstí v Brně, kde se pak spolek scházel i dále. Další měsíc se schůze zúčastnilo již 22 členek. Každý měsíc pořádaly členky spolkové schůze, jejichž součástí byly i například zábavné večery s hudbou apod. Jeden z takových večerů měl poměrně bohatý program, vystupovali na něm i dělníci a další spolky, hrála tam kapela, zpíval smíšený chór složený z dělnic a dělníků a to například kusy s názvy jako „Lesní samota“ a „Kärntské lidové písně“ a jiné.¹⁸⁰ Na závěr byla čtena deklamace. Jako druhou předsedkyní spolku byla zvolena Marie Prokop. Spolek se dle zpráv policejního ředitelství dobrovolně rozešel po čtyřech letech své činnosti v roce 1876. Přesto ale z dalších zpráv vyplývá, že německé socialistické ženy se v Brně organizovaly dále, i když s méně či více dlouhými přestávkami.¹⁸¹

Tato výzva brněnským ženám a dívkám byla uveřejněna v Arbeiterinnen-Zeitung v roce 1893: „*Dělnice brněnské. Nestrpte, že se o vás posměšně říká: dělnice brněnské zaostávají, zatímco všichni ostatní kráčí vpřed; ukažte, že i vy chcete vpřed a držet krok s dělníky a dělnicemi všech zemí.*“¹⁸² Dělnice se měly samy sebe zeptat, zda jejich situace není stejně špatná jako jiných dělnic a šáhnout si do svědomí, zda by proto neměly něco udělat. Jedním krokem dle autorek mělo být následování vzoru vídeňských žen a dále pak

¹⁷⁹ Statuten Arbeiterinnen Bildungsvereines. MZA, B26 Arbeiterinnen - Bildungsverein, kart. 2473, sg. 161, f. 2.

¹⁸⁰ „Waldeinsamkeit“, „Kärntner Volkslieder“, tamtéž, s. 31.

¹⁸¹ V tomto ohledu měl spolek podobný osud jako Arbeiterinnen Bildungsverein ve Vídni, který zanikl o rok později a pak se později opět ustavil.

¹⁸² „Arbeiterinnen von Brünn! Duldet es nicht, dass man mit Spott sagt: die Arbeiterinnen von Brünn bleiben zurück, wenn alle anderen vorwärts streben; zeigt, dass auch ihr vorwärts wollt, dass Ihr gleichen Schritt halten wollt mit Arbeiter und Arbeiterinnen aller Länder.“ *Frauen und Mädchen von Brünn*. Arbeiterinnen-Zeitung, 3. 11. 1893, r. II, č. 21, s. 6. [online]. [cit. 2011-04-23]. Dostupné z: <<http://www.literature.at/viewer.alo?objid=13520&viewmode=fullscreen&rotate=&scale=2&page=6>>.

připojení se k brněnskému spolku Arbeiterinnen Bildungsverein. V roce 1898 ale bylo v Brně pouze 23 oficiálně organizovaných žen. Tyto a podobné výzvy ovšem nebyly uveřejňovány pouze na adresu brněnských žen, ale také žen z jiných měst.

Německé a české ženy nespolupracovaly pouze při různých významných událostech, ale pořádaly společně i běžné přednášky pro ženy, z nichž některé se konaly v Dělnickém domě. Roku 1901 přijela Therese Schlesinger z Vídně, aby přednesla několik přednášek. Je zajímavé, že i přestože patřila k ženám sociálně demokratickým, první dvě přednášky měla v měšťanských spolcích a to se zajímavým cílem: přilákat nové členky. Přesto, jak sama napsala, pořadatelé schůzí neuvedli, jakého je politického smýšlení, jinak by se totiž posluchačky „rozhodně vyvarovaly sociálně demokratického shromáždění anebo hostinci, ale uklidněny vírou, že se bude jednat o duchaplnou přednášku, přišla více než polovina všech stenografek, zapisovatelek na strojích a zapisovatelek, které pracují v brněnských kancelářích.“¹⁸³ Třetí přednášku pak přednesla v prostorách Dělnického domu, po níž následovala i přednáška v češtině. Zajímavý je i popis taneční zábavy probíhající v Dělnickém domě, kde se podle Therese Schlesinger vesele tančilo na zahradě i za mrholení. „Protože se soudruzi a soudružky rozhodli zůstat pohromadě ten večer děle a i mně k tomu přiměli,“¹⁸⁴ odcestovala Therese Schlesinger zpátky do Vídně až v poledne druhého dne, kdy si ještě prohlídla brněnský Schreibwald (Pisárky). Tato prohlídka zlepšila její předchozí poměrně negativní dojem, který získala z vyhlídky ze Špilberku, kterou označila za spíše ošklivou.

I na stránkách listu Volksfreund byly čas od času uveřejňovány poměrně otevřené výzvy k ženám, aby se zapojily do činnosti. Z toho je vidět, že malá aktivita byla jak u českých tak i německých dělnických žen a že se situace po více než patnácti letech příliš nezměnila. Na jednu stranu autoři a autorky uváděli obtíže, s nimiž se ženy musely v pracovním i rodinném životě potýkat, na druhou stranu vyzývali ženy: „Ženy, probud'te se! Musíte strpět mnohé, ale mnohé vlastní vinou... Ženy naučte se porozumět, že trpět, ale bojovat je vaší úlohou.“¹⁸⁵ Často pak uváděli, že pouze sociální demokracie požaduje

¹⁸³ „Würden eine sozialdemokratische Versammlung oder Gasthauslokal entschieden meiden, aber beruhigt durch den Glauben, dass es um schöngestigen Vortrag handeln werde, kamen mehr als die Hälfte der in Brünner Kanzleien beschäftigten Stenographinnen, Maschineschreiberinnen und Schreiberinnen.“ Schlesinger, Therese: *Drei Tage in Brünn*. Arbeiterinnen-Zeitung, 6. 6. 1901, r. X, č. 12, s. 3-4. [online]. [cit. 2011-04-24].

Dostupné z:

<<http://www.literature.at/viewer.alo?objid=13792&viewmode=fullscreen&rotate=&scale=2.5&page=1>>.

¹⁸⁴ „...dass viele Genossen und Genossinnen entschlossen schienen, an diesem Abend noch sehr lange beisammen zu bleiben, und auch mich zum Aufbleiben zu veranlassen.“ Tamtéž, s. 6. Oblíbenost tancovaček či tanečních zábav u dělnictva zmiňuje i Macháčová – Matějčíková: *Nástin sociálního vývoje*, s. 452.

¹⁸⁵ „Frauen erwacht! Vieles müsst ihr erdulden, aber manches durch eigene Schuld! ... Frauen, lernt verstehen, dass nicht dulden sondern kämpfen eure Aufgabe ist.“ *An unsere Frauen*. Volksfreund, 17. 8. 1906, r. XXVI, č. 66, s. 4.

skutečnou ženskou rovnoprávnost. Blízkost hlavního města Rakouska - Uherska se projevovala i ve spolupráci brněnských žen s vídeňskými. Tak například v září roku 1906 měla v malém redutním sále na Zelném trhu přednášku Adelheid Popp, vydavatelka a majitelka Arbeiterinnen Zeitung. Přednáška se týkala volebního práva pro ženy a byla to po několika letech organizovaná akce pro německé socialistické ženy. Adelheid Popp povzbuzovala muže, aby působili nejen na své vlastní manželky, ale též na spolupracovnice v továrnách. To ovšem nebyla jediná příležitost, při které Adelheid Popp přednášela v Brně. Přispívala svými články i do listu Volksfreund.¹⁸⁶ Spolek pořádal svá shromáždění i v prostorách svého mužského protějšku Arbeiter-Bildungsverein.

Postupně se aktivity německých socialistických žen přeměňovaly v tzv. Volnou politickou organizaci žen (Freie politische Frauenorganisation), kterou založily v červnu 1907, na podzim pak proběhlo první oficiální shromáždění. Zde měl přednášku jeden představitel sociální demokracie, který se vyjádřil dost pesimisticky o budoucnosti této organizace, což asi přítomné ženy příliš nepovzbudilo.¹⁸⁷ Pak referovala i členka Emmy Freundlich ze Šumperku, která přispívala i do listu Volksfreund. O vývoji těchto snah informovala Julie Klapatsch, která spolupracovala i s českou Jednotou žen a dívek, jak bylo uvedeno výše. V říjnu 1909 se v Brně konala první moravská ženská konference, které se účastnily ženy z různých měst.¹⁸⁸ Byl zvolen zemský komitét (Frauenreichskomitee) a došlo centralizaci těchto ženských snah. V lednu roku 1911 proběhla v Brně konference druhá, které se zúčastnily i výše zmíněné osobnosti jako Adelheid Popp a Julie Klapatsch. Členkami bylo již přes tisíc žen z patnácti moravských organizací. Ústředním listem těchto žen se stal Arbeiterinnen Zeitung, což dokládá i výše uvedené, že německé ženy nepocit'ovaly potřebu, zakládat vlastní list, ale že se v tomto ohledu orientovaly na Vídeň. Čtvrtletně pak jednotlivé odbory zasílaly tomuto listu zprávy o své činnosti. Činnost organizace se ale nijak nelišila od předchozího spolkového života socialistických žen. Ženy se pravidelně scházely na schůzích, pořádaly diskusní večery, přednášky, kurzy apod. Na programu byly přednášky o zkrácení pracovní doby pro ženy, noční práci žen, lepším zedlání, pojištění vdov a sirotků, péči o matku a novorozence, o ochraně dětí apod.¹⁸⁹ Postupně se jednalo i o otázce, zda samostatné

¹⁸⁶ *Frauenversammlung*. Volksfreund, 14. 9. 1906, r. XXVI, č. 74, s. 5.

¹⁸⁷ Klapatschová, Julie: *Die Entwicklung, die Tätigkeit und Notwendigkeiten der mährischen Frauenorganisation*. Arbeiterinnen-Zeitung, 9. 9. 1913, r. XXII, č. 18 s. 5. [online]. [cit. 2011-04-23].

Dostupné z:

<<http://www.literature.at/viewer.alo?objid=13976&viewmode=fullscreen&rotate=&scale=2&page=1>>.

¹⁸⁸ Konference podobného charakteru se pořádaly i v Čechách a Rakousku. Německé brněnské ženy se účastnily například i tzv. sozialdemokratische Frauenkonferenz ve Vídni.

¹⁸⁹ *Zweite mährische Frauenkonferenz*. Arbeiterinnen-Zeitung, 17. 1. 1911, r. XX, č. 2, s. 2-3. [online]. [cit. 2011-04-23]. Dostupné z:

ženské sociálně demokratické organizace zůstanou anebo splynou se svými mužskými protějšky.

Další akcí, které se německé socialistické ženy zúčastnily i s českými socialistickými ženami, byl tzv. Frauentag neboli Den žen, jak již bylo uvedeno výše. Cílem Dne žen bylo, „aby soudružky a soudruhové celého světa mohli demonstrovat za politickou rovnoprávnost žen. Volební právo pro ženy a jeho politický a kulturní význam se má diskutovat na veřejnosti, aby se o tom dozvěděli všichni muži a ženy.“¹⁹⁰ Zdůrazňován byl i mezinárodní charakter tohoto dne, totiž že soudružky a soudruhové v dalších zemích se budou podílet na demonstraci také, či že tento den je dnem proletářského třídního boje proti vykořisťování kapitalismem. Cílem bylo získat nové spolubojovnice, aby se rozšířily řady ženského hnutí a stát tak byl nucen se zabývat otázkou volebního práva žen. Německé ženy dále prohlašovaly, že nemohou čekat na ženy měšťanské. V roce 1913 se brněnské ženy sešly 8. března v redutním sále na Zelném trhu, který byl zcela naplněný a posluchačky musely stát i venku. Referovala zde česky opět Fanni Skaunic neboli Fanča Skaunicová a německy Julie Klapatsch. Hlavním tématem bylo získání volebního práva pro ženy s heslem Právo ženám! Poukazovalo se na zdražování a zvyšování daní a s tím spojenou nouzi dělnictva a dále pak řečnice srovnávaly politických práv žen v ostatních zemích. Mimo jiné vystoupil i Edmund Burian a Ludwig Czech.¹⁹¹

Julie Klapatsch jako jedna z nejaktivnějších postav brněnských německých žen psala o jejich činnosti: roku 1913 bylo členkami 255 žen. Přesto to nebylo uspokojivé číslo, a proto Julie Klapatsch vybízela muže, aby podporovali ženy agitační činností a přednáškami a školili je, aby se samy mohly stát schopnými referentkami. Uznávala, že zatím se bez mužské pomoci neobejdou. O ženě dále psala, že pokud „den co den na vlastní kůži pocítí krutost kapitalistického hospodářského zřízení, které nechává bloudit tisíce a tisíce nezaměstnaných dělníků a dělnic hladem,“¹⁹² bude chtít tento řád odstranit. Ani přes tato otevřená slova a další snahy německých žen, se jim nepodařilo získat v tomto období takovou rovnoprávnost pro ženy ani změnu hospodářského zřízení dle socialistického názoru, jaké si přály.

<<http://www.literature.at/viewer.alo?objid=13883&viewmode=fullscreen&scale=2&rotate=&page=1>>.

¹⁹⁰ „Die Genossinnen und Genossen der ganzen Welt für die politische Gleichberechtigung der Frauen demonstrieren sollen. Das Frauenwahlrecht und seine kulturelle und politische Bedeutung soll einmal in der breitesten Öffentlichkeit erörtert und allen Männern und Frauen zum Bewusstsein gebracht werden.“ *Aufruf zum Frauentag*. Volksfreund, 28. 1. 1913, r. XXXIII, č. 8, s. 4. Stejně myšlenky byly uveřejněny i v *Abeiterinnen-Zeitung* a v českém překladu i v listu Žena.

¹⁹¹ *Der Frauentag in Brünn*. Volksfreund, 11. 3. 1913, r. XXXIII, č. 20, s. 1-2.

¹⁹² „Empfindet sie doch in krasser Weise tagtäglich am eigenen Leib die Grausamkeit der kapitalistischen Wirtschaftsordnung, die es mit sich bringt, dass auf der einen Seite tausend und abertausend arbeitsloser Arbeiter und Arbeiterinnen hungernd umherirren.“ Klapatsch, Julie: *Frauenorganisation*. Volksfreund, 12.12. 1913, r. XXXIII, č. 99, s. 8.

7 Závěr

Vývoj 19. století a zvláště jeho druhé poloviny měl pro historii ženského emancipačního hnutí důležitý význam. To platí i pro brněnské ženy v tomto období. Změny ve společnosti způsobily, že se žena ve stále větší míře podílela na pracovním procesu a vedle své tradiční úlohy manželky, matky a hospodyně začínala její role pracující ženy a často i živitelky nabývat stejné důležitosti. S rostoucím podílem pracujících dělnic a měšťanek, představovaly tyto ženy pro značnou část mužů poměrně nemilou konkurenci. Muž postupně ztrácel své výsadní postavení živitele rodiny. Ženy byly často ochotné pracovat za méně peněz, protože si nemohly dovolit obejít se bez příjmu. Tímto přístupem ovlivňovaly trh práce ve smyslu nižších mezd, které díky jejich práci dostávali muži. Cílem této magisterské diplomové práce bylo nastínit snahy brněnských pracujících měšťanek a dělnic o zlepšení svého postavení na pracovišti, ať už to bylo v továrnách, domácnostech, kancelářích či jinde. Jaké závěry vyplývají ze zkoumaných archivních materiálů a dobového tisku?

Obě ženy, měšťanka i dělnice, si uvědomovaly nespravedlnost svého podřízeného postavení, kdy za stejnou práci (někdy i horší a namáhavější) byly hůře platově ohodnoceny než muži. Tento pocit křivdy vedl ženy ke snaze o napravení jejich situace. Jedním z prostředků bylo organizování stejně smýšlejících žen ve spolcích, v počátečním období bez politického akcentu. „Politické problémy se v porovnání s tím, jak zajistit životní existenci, zpočátku jevily jako příliš vzdálené.“¹⁹³ První ze zkoumaných spolků se ustanovil již v 70. letech, další ale vznikaly po celé zkoumané období. Dá se říci, že měšťanské i dělnické ženy vyvíjely podobnou spolkovou činnost, což bylo do určité míry dáno i nařízeními, které vymezovaly organizaci spolkového života. Pořádaly pravidelné týdenní, měsíční i výroční schůze, často spojené s přednáškami, besedami, diskusními večery, ale i zábavami, čajovými a tanečními večírky apod. Další zvláštní akce pak představovaly koncerty či divadelní představení většinou spojené s dobročinnými účely. Socialistické dělnice se účastnily i oslav 1. Máje či Dne žen, na kterých spolupracovaly se svými německými kolegyněmi.

Měšťanky i dělnice si rovněž byly vědomy, že důležitý předpoklad pro zlepšení situace žen je jejich lepší vzdělání. Organizovaly proto nejrůznější ženské vzdělávací kurzy. V tomto ohledu lze nalézt určitou spolupráci měšťanek a dělnic. Na jedné straně nabízely měšťanské ženy zdarma kurzy pro dělnice, na druhou stranu byly ochotné poskytnout prostory pro kurzy organizované socialistkami, jako v případě tříd Vesniny školy. Za to jim

¹⁹³ Bahenská, Marie: *Počátky emancipace žen v Čechách. Dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. století*. Praha 2005, s. 58.

byly dělnické ženy vděčné i na stranách svého tisku. Měšťanky zase otevřeně oceňovaly aktivity socialistických žen ve prospěch služebných v Brně, o jejichž zájmy se začaly zajímat jako jedny z prvních. Kurzy organizované socialistickými ženami pro dělnické ženy či služebná děvčata se ale týkaly především praktických činností a dovedností (šití, ruční práce), které by ženám pomohly k lepšímu a snadnějšímu výdělku a tak i zlepšení často bezútešné finanční situace. Měšťanské ženy naproti tomu organizovaly i kurzy jazykové, literární apod., které byly spíše snahou o duševní pozvednutí ženy. Důvodem proč se socialistické ženy v tomto ohledu držely spíše praktických dovedností, bylo nižší prostředí, ze kterého tyto ženy pocházely. Ve většině případů se jim nedostalo příliš dobrého vzdělání a šance na postup v pracovním ohledu byly více než malé. Tato neutěšená kombinace faktorů přispívala k tomu, že mnohé dělnice neměly často ani ambice na získání lepšího vzdělání a zůstávaly tak, pokud bychom parafrázovali slova Elišky Machové „pracující popelkami“.

Častý přístup měšťanek k dělnicím jako k chudým „děvčatům z továrny“, kterým je třeba pomáhat, příliš neoslovoval samostatné a angažované socialistky, které na tom často mohly být v otázce svobody i možnosti výdělku stejně, ne-li lépe než některé svobodné měšťanky, které byly odkázané na rodinu a v zajetí zaběhnutých společenských pořádků. Pro socialistické dělnice často měšťanky představovaly pěkně oblečené „dámy“. Jak uvádí Jana Malínská, důvodem, proč se nerozvinula větší spolupráce mezi měšťankami a sociálními demokratkami „byla marxistická ideologie konceptu nepřátelských tříd.“ To platilo především pro socialistické vůdkyně. Realita a to, po čem toužila obyčejná dělnice, už je věcí jinou. Do jisté míry to byl, více než myšlenka volné lásky, právě „ideál buržoazní rodiny“.¹⁹⁴ Neboli jinak řečeno obyčejná členka socialistického tábora záviděla do určité míry ve společnosti výše stojící měšťance její pohodlnější život, pěknou domácnost, oblečení i rodinu a toužila tohoto stavu dosáhnout také. Proto také socialistické ženy usilovaly mimo jiné o zkrácení pracovní doby, kvalitnější zdravotní péči o děti, lepší bytové podmínky, zdravější stravu a prodloužení mateřské dovolené, aby ženy pracující v továrnách mohly lépe plnit úlohy matky a manželky i hospodyně. Ideál třídního osvobození byl mnohým dělnicím spíše vzdálen, což vysvětluje i mnoho výzev, které vedoucí osobnosti ženského socialistického hnutí adresovaly ženám a zároveň stesky, že mnohé se jdou raději bavit než na spolkovou schůzi.

Další společné rysy obou hnutí lze nalézt v přístupu mužů k ženské otázce, který měšťanky i dělnice nepovažovaly za nejlepší. Často se obracely ke svým mužským protějškům a vyzývaly je k větší podpoře ženského hnutí. Popřípadě jim vytýkaly, že

¹⁹⁴ Malínská, Jana: *Do politiky prý žena nesmí – proč? Vzdělání a postavení žen v české společnosti v 19. a na počátku 20. století*. Praha 2005, s. 65-66.

dostatečně nepovzbuzují své ženy k zapojení do emancipačních snah, a proto je jejich aktivita stále malá. V socialistickém ženském tisku se pak objevovaly zmínky, že muž není ten, proti komu by měly ženy bojovat. Zajímavý příklad tvoří vyjádření členek spolku Frauenbund, které mluvily o podpoře dělnických mužů, kterou zažívají jejich ženy ve větší míře oproti měšťankám, jejichž muži jsou „nepřátelé“. Další podobností obou emancipačních snah je podíl angažujících se žen. Uvědomělých žen měšťanského i socialistického tábora byla po celé zkoumané období menšina a více konkrétnější vystupují na povrch ze zkoumaných pramenů jen nejnvýraznější osobnosti.

Postupně se snahy o lepší vzdělání a pracovní podmínky nepolitických ženských spolků přeměňovaly u obou skupin žen ve snahu o dosažení politické rovnoprávnosti ženského pohlaví. Měšťanky i dělnice si uvědomovaly, že bez možnosti podílet se na politickém životě, jejich požadavky nebudou vyslyšeny. Proto se angažovaly za získání volebního práva, i když se jim ho za monarchie nakonec prosadit nepodařilo. V tisku se ale setkáváme i s negativním hodnocením měšťanského či dělnického hnutí. V tomto ohledu se pak socialistické ženy vyjadřovaly více otevřeně o měšťankách jako o „měšťáckých ženách“ s negativním zdůrazněním pomalých či zpátečnických snah tohoto hnutí. Je ovšem zajímavé, že se tato vyjádření často objevovala především v období důležitých událostí socialistických žen a mužů jako byla oslava 1. Máje, volby nebo Frauentag. V běžném životě, který se odehrával mezi těmito tzv. časy vymezování, již byly ochotné spolupracovat více. To se týkalo již výše zmíněných kurzů i přednášek, které měla například vídeňská představitelka sociální demokracie Therese Schlesinger před měšťankami v Brně, anebo pozitivního ocenění některých emancipačních snah měšťanek či dělnic.

7 Soupis pramenů a literatury

Prameny archivní povahy:

MZA, fond policejního ředitelství B 26:

Arbeiterinnen - Bildungsverein, kart. 2473, sg. 161.

Statuten Arbeiterinnen Bildungsvereines.

Dopisy c. k. policejnímu ředitelství.

Brünn Josef Frauen - Verein, kart. 2444, sg. 15.

Der 53. Jahresbericht.

Jednota žen a dívek, kart. 3233, čj. 617/51.

Stanovy Jednoty žen a dívek v Brně.

Dopisy c. k. policejnímu ředitelství.

Zprávy c. k. policejního komisaře.

Zpráva spolkové pokladny ze dne 6. listopadu 1898.

Programy zábav.

Ženský a vzdělávací spolek Vesna v Brně, kart. 2461, sg. 103.

Dopis c. k. policejnímu ředitelství.

Zemská jednota českých pracujících žen a dívek, kart. 2517, sg. 595.

Stanovy spolku.

Dopisy c. k. policejnímu ředitelství.

Výroční zpráva.

Policejní odmítnutí zřízení odbočky v Králově Poli.

Zweigverein Brünn der Vereinigung der arbeitenden Frauen, kart. 2517, sg. 59.

Dopis c. k. policejnímu ředitelství.

Spolkový výkaz pro rok 1908.

Statuen Vereinigung der arbeitenden Frauen.

Zprávy c. k. policejního komisaře.

Tištěné prameny:

Bebel, August: *Žena a socialismus*. Praha 1909.

Dvacetpět let! Pozvání na slavnostní valné shromáždění. Jednota žen a dívek pro sociální péči. Brno 1923.

Řád čelední pro Markrabství moravské. Příruční vydání moravských zákonů zemských. Svazek druhý. Čís. VI – XI. Brno 1887.

Zpráva výroční ženského vzdělávacího a výrobního spolku Vesny v Brně od 1. ledna do 31. prosince 1897. Brno 1898.

Periodický tisk z internetového zdroje Österreichische Nationalbibliothek:

Arbeiterinnen-Zeitung 1892, 1893, 1900, 1901, 1911, 1913

Dokumente der Frauen 1900, 1901

Mitteilungen der Vereinigung der arbeitenden Frauen 1908, 1909

Neues Frauenleben 1902, 1904

Österreichische Frauen-Rundschau 1910

Periodický tisk:

Brněnské noviny 1911

Lidové noviny 1901

Rovnost 1910

Volksfreund 1905-1907, 1913

Žena 1911-1913

Ženský list 1892, 1894-1900, 1908

Ženský obzor 1907, 1913

Ženská revue 1905, 1907-1909

Literatura:

Abramsová, Lynn: *Zrození moderní ženy. Evropa 1789-1918*. Brno 2005.

Bahenská, Marie: *Počátky emancipace žen v Čechách. Dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. století*. Praha 2005.

Bahenská, Marie: *Spolupráce, nebo rivalita? Vztahy mezi ženskými spolky a jejich představitelkami v 40. - 70. letech 19. století*. In: Vojáček, Milan (ed.): *Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. poloviny 19. století*. Sborník příspěvků z konference uspořádané ve dnech 23. - 24. listopadu 2006 Národním archivem ve spolupráci s Archivem hlavního města Prahy. Praha 2007, s. 29-49.

Beier, Rosemarie: *Textilarbeiterinnen 19. und 20. Jahrhundert*. In: von Dülmen, Andrea (ed.): *Frauen. Ein historisches Lesebuch*. München 1988, s. 162-163.

Bocková, Gisela: *Ženy v evropských dějinách. Od středověku do současnosti*. Praha 2007.

Burešová, Jana: *Proměny společenského postavení českých žen v první polovině 20. století*. Olomouc 2001.

Burešová, Jana: *Tisk ženských spolků za první ČSR 1918-1938*. In: Marek, Pavel (ed.): *Tisk a politické strany. Sborník referátů připravených pro nerealizovanou konferenci „Tisk, jeho místo a role v dějinách a současnosti politických stran na území českých zemí a Československa v letech 1860-2000.“* Olomouc 2001, s. 112-129.

Englová, Jana: *Sociologické aspekty zaměstnávání žen v průmyslové výrobě v 2. polovině 19. století*. In: Macháčová, Jana - Matějčík, Jiří (eds.): *Studie k sociálním dějinám 19. století/8*. Kutná Hora – Opava – Praha 1998, s. 83-97.

Dřímál, Jaroslav – Peša, Václav: *Dějiny města Brna*. 2. svazek. Brno 1969.

Franěk, Otakar: *Maršál chudých. Životní osudy Josefa Hybeše, rodáka z východočeského kraje*. Hradec Králové 1980.

Franěk, Otakar: *Rebel a básník. Okamžiky života dělnického politika a básníka Josefa Krapky- Náchodského*. Hradec Králové 1982.

Fasora, Lukáš: *Dělník a měšťan. Vývoj jejich vzájemných vztahů na příkladu šesti moravských měst 1870-1914*. Brno 2010.

Fasora, Lukáš: *Svobodný občan ve svobodné obci? Občanská elita a obecní samospráva města Brna 1851-1914*. Brno 2007.

Horská, Pavla: *Naše prababičky feministky*. Praha 1999.

- Chládková, Michaela: *Dělnice v malé textilní továrně. Příklad pletářky Marie z továrny bratří Vohryzků*. In: Fasora, Lukáš – Hanuš, Jiří – Malíř, Jiří – Vykoupil, Libor (eds.): *Člověk na Moravě v první polovině 20. století*. Brno 2006, s. 104-117.
- Janák, Jan: *Hospodářský rozmach Moravy 1740-1918*. Brno 1999.
- Lenderová, Milena: *Dívčí vzdělání v Čechách 19. století*. In: Bláhová, Kateřina – Petrbock, Václav (eds.): *Vzdělání a osvěta v české kultuře 19. století: sborník příspěvků z 24. symposia k problematice 19. století: Plzeň 4. - 6. března 2004*. Praha 2004, s. 375-384.
- Lenderová, Milena: *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*. Praha 1999.
- Lenderová, Milena: *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Praha 2009.
- Machačová, Jana: *Žena v 19. století jako přívěsek?* In: Čadková, Kateřina - Lenderová, Milena – Stráníková, Jana (eds.): *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie: (sborník příspěvků z IV. pardubické bienále, 27. - 28. dubna 2006)*. Pardubice 2006, s. 209-213.
- Machačová Jana - Matějčec, Jiří: *Chudé (dolní) vrstvy společnosti českých zemí v 19. století. Sociální pozice a vzory chování*. In: Macháčová, Jana - Matějčec, Jiří (eds.): *Studie k sociálním dějinám 19. století/8*. Kutná Hora – Opava – Praha 1998, s. 121-303.
- Machačová, Jana – Matějčec Jiří: *Nástin sociálního vývoje v českých zemích 1781-1914*. Praha 2010.
- Machková Prajzová, Nad'a: *Služka. Příklad Marie Stejskalové*. In: Fasora, Lukáš – Hanuš, Jiří – Malíř, Jiří (eds.): *Člověk na Moravě 19. století*. Brno 2008, s. 270-281.
- Malínská, Jana: *Do politiky prý žena nesmí – proč? Vzdělání a postavení žen v české společnosti v 19. a na počátku 20. století*. Praha 2005.
- Malíř, Jiří: *Od spolků k moderním politickým stranám. Vývoj politických stran na Moravě v letech 1848-1914*. Brno 1996.
- Mazohl-Wallnig, Brigitte: *Männliche Öffentlichkeit und weibliche Privatsphäre? Zur fragwürdigen Polarisierung bürgerlichen Lebenswelten*. In: Friedrich, Margret – Urbanitsch Peter (eds.): *Von Bürgern und ihren Frauen*. Wien 1996.
- Nave-Herz, Rosemarie: *Die Geschichte der Frauenbewegung in Deutschland*. Hannover 1989.
- Neudorflová, Marie L.: *České ženy v 19. století. Úsilí a sny, úspěchy i zklamání na cestě k emancipaci*. Praha 1999.
- Odehnalová, Andrea: *České a německé ženské učitelské spolky v Brně v 2. polovině 19. století*. Brno 2009. Diplomová práce Masarykovy univerzity.

- Ritter, Gerhard A. - Tenfelde, Klaus: *Arbeiter im Deutschen Kaiserreich 1871 bis 1914*. Bonn 1992.
- Prymusová, Hana: *Emancipační hnutí českých žen na severní Moravě a ve Slezsku od konce 19. do poloviny 20. století*. Brno 2009. Diplomová práce Masarykovy univerzity.
- Schenk, Herrad: *Die feministische Herausforderung. 150 Jahre Frauenbewegung in Deutschland*. München 1888.
- Schmidt, Jürgen: *Begrenzte Spielräume. Eine Beziehungsgeschichte von Arbeiterschaft und Bürgertum am Beispiel Erfurts 1870 bis 1914*. Göttingen 2005.
- Schulz, Günter: *Angestellten seit dem 19. Jahrhundert*. München 2000.
- Soukupová, Blanka: *Ženská otázka a české dělnictvo (Praha 1867-1881)*. In: J. Pešek. - V. Ledvinka (eds.): *Žena v dějinách Prahy*. Sborník příspěvků z konference Archivu hl. m. Prahy a Nadace pro gender studies 1993. Praha 1996, s. 253-262.
- Swierczeková, Lucie: „*Chceme u žen něžnost ducha, něžnost v zjevu, ale chceme u nich viděti také silného ducha a zdravé silné tělo*“ aneb *Žena – sportovkyně po roce 1850 do vzniku Československa*. In: Vojáček, Milan (ed.): *Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. poloviny 19. století*. Sborník příspěvků z konference uspořádané ve dnech 23. - 24. listopadu 2006 Národním archivem ve spolupráci s Archivem hlavního města Prahy. Praha 2007, s. 243-257.
- Vošahlíková, Pavla: *Kvalifikace, profesionalizace a tzv. ženská povolání v českých zemích*. In: Čadková, Kateřina - Lenderová, Milena - Stráníková, Jana (eds.): *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie: (sborník příspěvků z IV. pardubické bienále, 27. - 28. dubna 2006)*. Pardubice 2006, s. 357-362.
- Vošahlíková, Pavla: *Zábava a rozptýlení českých žen v 19. a počátkem 20. století*. In: Vojáček, Milan (ed.): *Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. poloviny 19. století*. Sborník příspěvků z konference uspořádané ve dnech 23. - 24. listopadu 2006 Národním archivem ve spolupráci s Archivem hlavního města Prahy. Praha 2007, s. 341-352.
- Wehler, Hans-Ulrich: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte. Dritter Band. Von der „Deutschen Doppelrevolution“ bis zum Beginn des Ersten Weltkrieges*. München 1995.

9 Obrazové přílohy

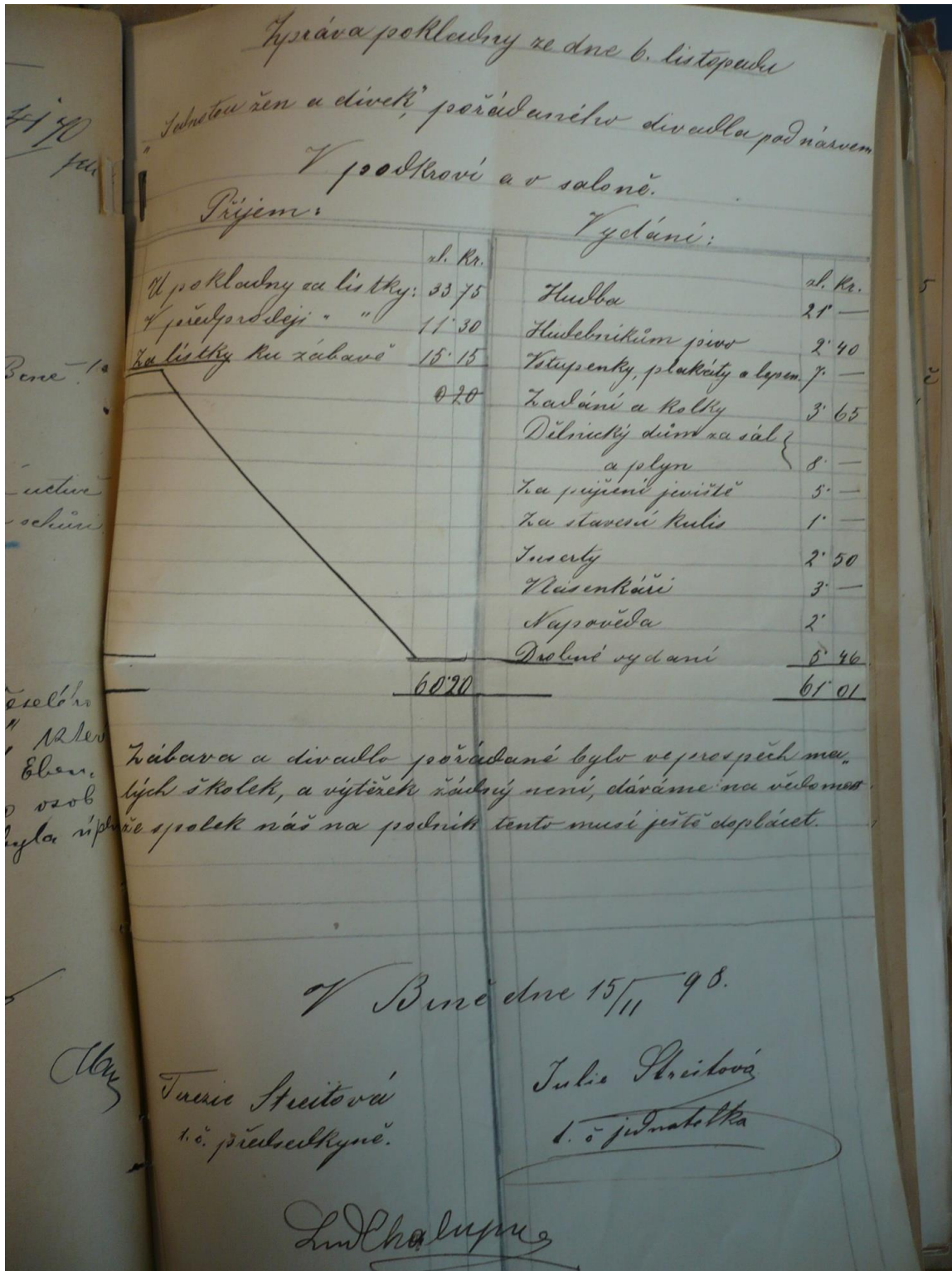
Příloha č. 1 Adelheid Popp

Příloha č. 2 Pozvánka na shromáždění
německých socialistických žen

Příloha č. 3 Finanční zpráva z divadla pořádaného Jednotou žen a dívek

Příloha č. 4 Potvrzení přijetí daru od Zemské jednoty pracujících žen a dívek

○ Útulna ženská v Brně, ○
Falkensteinerova ul., 35.,
založila kolonii tuto na prospěch
chorých českých dětí.

Stvrdujeme s díky vroucím
dar 20 Kč na výchovu sirot
útulenských za přičinou
rozjevíti Zemské jednoty česk.
pracujících žen a dívek v
Brně.

11/4 1911.

Moravská ústřední
útulna ženská
v Brně.

Kal. Halámková,
účetní

Po konfiskaci opravené vydání:

Ročník III. V Brně, dne 10. prosince 1894. Čís. 23.

Časopis pracující třídy ženského pohlaví
Motto: „I ženy žádají svou důstojnost lidskou.“

Vychází druhé a čtvrté pondělí každého měsíce.

Předplatné obnáší v Rakousku s poštovní zásilkou: na rok 96 kr., na půl roku 48 kr., na čtvrt roku 24 kr. — Do Francie a Německa 1 zl. 20 kr., do Ameriky a Ruska 1 zl. 50 kr. ročně. — Jednotlivá čísla za 3 kr. — Veškeré dopisy zaslány buďtež vyplacené na redakci: Josefov č. 21 v Brně. — Otevřené reklamace jsou porta prosty. — Předplatné budiž zasláno poukázkou na adresu: Adolf Burlan, administrator „Ženského Listu“, Brno, Josefov č. 21. — Stížnosti zasílají se na Ceclilií Bartovou, Brno, Blatná ulice č. 8, 3. posch. č. 11.

Naše ženy.

Od M. Všeminské.

(Zabaveno.)

Rozmilé soudružky!

Panu censorovi se zlíbilo, opět jednou svoji modrou tužkou udělati přes „Ženský list“ kříž. Není to u nás zrovna žádnou novinkou, že dělnický list těší se pozornosti pana návladního, ale nemyslíte, soudružky, že by byla povinnost vaše, abyste dokázaly, že ani sebe větší přisnost se strany jeho není s to vás zaleknouti, naopak, že co možná největší podporou a rozšiřováním chcete vašemu listu zajistiti jeho existenci.

Jen si rozvažte dobře, čím vám, milé soudružky, váš list jest! A budete-li takto

přemýšleti, dojdete jistě k tomu náhledu, že jest vaším ochrancem, vaším buditelem, vaším učitelem.

Učitelem? Inu, ano! Co pak necítíte, k čemu vás vlastně společnost, ve které a pro kterou žijete a strádáte, k čemu vás vychovala? Vzpomeňte jen sobě, milené soudružky, na vaše mládí. Co jste všechno musily zažiti a přemýšlejte o tom, co dosud jest vám zažívati a co na vás čeká?

Zdali pak víte, že odpověď na otázku velice smutně dopadne?

Hleďte jen, milé soudružky, jak žijete! Může se takové zivoření zváti vůbec životem? Obzvláště, vy vdané, v továrnách pracující! Časně ráno, kdy ještě je tma, musíte vstáti, abyste uvarily trochu té bryndy, které přezdíváte k á v a. A sotva jste tu „silnou“ kávu vypily, hajdy do práce! A co děti? Inu, děti spí a až vstanou, najdou také přichystaný hrnček ohřívané kávy a kousek chleba, ale nenalezají žádné matky, která by je umyla, oblékla, učešala a o ně pečovala.

Vy spěcháte do práce a ponecháváte vaše děti, to veliké bohatství vaše, lidem

VII. Ročník V Brně, dne 25. dubna 1898. Číslo 8.

Časopis pracující třídy ženského pohlaví.
Motto: „I ženyžádají svou důstojnost lidskou.“

Vychází druhé a čtvrté pondělí každého měsíce.

Svátek chudých.

Vzal ji tak za ruku,
tu něžnou žínku svou ...
a used' na lávku
ve stínu pod lípou
»Všech lidí vzdálení,«
slz dce jí povídá,
»leč tužba společná
všechněch nás ovládá.
Tam v dále chodívám
za chlebem pro dítě,
oslavme Máj i zde,
ženuško, v úkrytě.
Všady nás týrají,
všady nás zlobí,
ubohé, nešťastné,
vyssáté roby «

Ilaboce dotknuta
drahého slovy,
co cítí, polibky
děckovi poví.
Chytla je, libá je
v bělostné čelo,
by co ona cítí,
též pocítilo.
»Tebe dnes, skvoste můj,
věnuji lidu,
pomozíš něbohým
odstranit bídu.
Až otce ztýrají
a ve hrob sklátí,
necht' jim to pomsta tvá,
mé dítě, vrátí « —

Tak v obět' dávali
Prvému květnu
všechno to, co měli —
tu naděj' všechnu.

Aug. Skauzie.

Soudružky, oslavme důstojně všesvětový svátek 1. květen!

Příloha č. 8 Čelední knížka

888	<u>Formulář.</u>	889
Strana 1.		Strana 2.
Knížka čelední		Knížka čelední,
dle čeledního řádu daného dne		obsahující osmačtyřicet listův poznačených číslem postupným.
na základě		Jméno toho, komu byla vydána:
vydána dne		rodem z obce:
Od		Okres:
zapsána do rejstříku zápisného pod čís.		země korunní:
		přísluší k obci:
		okres:
		země korunní:

890

Formulář.

Strana 3.

Popis osoby:

Rok, kterého se narodil:

Náboženství:

Vzrost (výška těla)

Obličej

Oči

Brvy

Nos

Ústa

Vlasy

Zuby

Vousy (brada)

Zvláštní známky

Vlastnoruční podpis majetníka této knížky:

Strana 4.		Formulář.				Strana 5.			
Jméno, stav a bydliště davatele služby	Den, kterého čeledin do služby vstoupil	Jakého způsobu jest služba	Den, kterého čeledin ze služby vystoupil	Vysvědčení služebné o					
				věrnosti	spůsoblosti	pilnosti	mravnosti		